

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за неохеленске студије

Увод у неохеленистику I

- основна скрипта -

Тип предмета: академско-општеобразовни

Статус предмета: **ОБАВЕЗНИ** за студијску групу 028

ИЗБОРНИ за све остале студијске групе

Број часова недељно: 2 (два)

Број кредита: 3 (три)

Предметни наставник:

др Предраг Мутавџић,
ванредни професор

Београд, 2022

Испитна питања:

1. Основни подаци о Грчкој
2. Кипар
3. Појам хеленизам
4. Неохеленизам
5. Имена Грка кроз историју
6. Периодизација грчке историје
7. Неолитска култура Грчке
8. Култура Сескла
9. Пеласти
10. Рано бронзано доба
11. Минојска цивилизација
12. Микенско доба
13. Мрачно доба Грчке
14. Хомерски период
15. Архајски/ахајски период
16. Класични период
17. Успон Македонâ
18. Хеленистички свет
19. Хеленистичка култура
20. Рим осваја Грчку

Препоручена литература:

Αμάντου, Κωνσταντίνου Ι. (1977). *Ιστορία της Ελλάδος (από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1071 μ.Χ.)*, εκδ. Εστία, Αθήνα

Бабић, Сташа. (2008). *Грци и други*. Београд: Слио.

Битен, Ан-Мари. (2010). *Стара Грчка*. Београд: Слио.

Гаспаров, Михаил. (2014). *Занимљива Грчка*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

др Предраг Мутавцић *Увод у неохеленистику I*

Καραγάτση, Μ. (1994) – *Η ιστορία των Ελλήνων (Ο αρχαίος κόσμος)*, εκδ. Εστία, Αθήνα.

Кембриџ илустрована енциклопедија Античка Грчка. (2007). Нови Сад: Stylos.

Мутавцић, Предраг. (2009). *Кратка повест о Грчкој (стара Хелада - Византија - Савремено доба)*. Београд: ИК Јасен.

Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света. (1999). Београд: Слио.

Сартр, Морис. (2007). *Историја Грчке*. Нови Сад: Адреса.

Чедвик, Џон. (2002). *Микенски свет*. Београд: Утопија.

Обавезе студената Препоручена обавеза студената је редовно похађање наставе.

Кратак опис завршног испита

Студент на крају дослушаног семестра полаже писмени испит у форми теста (multiple choices) **на основу градива предвиђеног за тај семестар**. Време израде теста: до 40 минута, максимално 40 захтева.

Колоквијум се не полаже посебно, пошто је интегрисан у оквиру самог испита и носи 30%.

Сматра се да је студент је положио писмени испит уколико је остварио најмање 52% тачних одговора.

ПРВИ ДЕО - ОСНОВНИ ПОДАЦИ О ГРЧКОЈ

Географија Грчке

Република Грчка (Ελληνική Δημοκρατία) једна је од земаља на југоистоку Европе која заузима јужни рубни део Балканског полуострва. Њена површина износи 131.957 км квадратних, што је смешта на 97. место у свету по величини, а од свих држава на Балканском полуострву је највећа¹. Док је дужина њене копнене границе свега 1.288 км, дотле дужина грчке обале износи 13.676 км, што Грчку сврстава на 10. место у свету. Грчку запљускује на западу **Јонско море** (Ιόνιο Πέλαγος), на југу **Средоземно море** (Μεσόγειος Θάλασσα), а на истоку **Егејско** (Αιγαίο Πέλαγος) које одваја Европу од Мале Азије. Такозвано **Либијско море** (Λιβυκό Πέλαγος), као саставни део Медитеранског мора, одваја територију Грчке, прецизније речено острва Крит (Κρήτη), Китеру (Κύθηρα) и Карпатос (Κάρπαθος), од Африке.

Што се тиче акваторије, поред набројаних четири мора Грчку окружују и такозвана *унутрашња мора*. Најбројнија су она која чине саставни део Егеја:

1. **Критско море** (Κρητικό Πέλαγος) – налази се између северне обале Крита, Додеканеза и југа Кикладских острва;
2. **Карпатско море** (Καρπάθιο πέλαγος) – захвата простор Источног Егеја између острва Крита и Родоса;
3. **Миртојско море** (Μυρτώο Πέλαγος) – обухвата водено пространство од острва Хидре до Западних Киклада;
4. **Трачко море** (Θρακικό Πέλαγος) – запљускује обале Македоније, Тракије и северозападне Турске.

Како између Јонског и Медитеранског мора не постоје острва, веза између њих је слободна. Оно што карактерише приобаље Јонског мора су велики заливи:

¹ Иако се према свим статистичким показатељима Румунија одређује као највећа држава Балкана, она то ипак није, пре свега због њеног посебног географског положаја, пошто се највећи проценат њене територије налази изван граница Балканског полуострва.

1. **Амбракијски залив** (Αμβρακικός κόλπος) дужине 45 км и ширине 15 км, у коме се налазе већи градови Превеза (Πρεβέζα, славизам „превоз“), Амфилохија (Αμφιλοχία) и Воница (Βόνιτσα);
2. **Патраски залив** (Πατραϊκός Κόλπος) дужине 40-50 км и ширине 10-20 км, у коме су, од већих градова, Патра (Πάτρα) и Месолонги (Μεσολλόνηγι);
3. **Коринтски залив** (Κορινθιακός Κόλπος) дужине 130 км и ширине од 8,4 до 32 км. Преко теснаца Рио повезан је са Патраским заливом. Захваљујући тиме што је 1893. завршено прокопавање *Коринтског канала* (Διώρυγα της Κορίνθου) у дужини од 6,3 км, Коринтски залив је повезан са Егејским морем. Највеће место је Коринт;
4. **Месенијски залив** (Μεσσηνιακός Κόλπος) ширине 72 км и дужине 42 км. Налази се на југозападном делу Пелопонезу, а назив је добио по имену истоименог града. Над њиме доминира планински масив Тајгета (Ταΰγετος);
5. **Лаконијски залив** (Λακωνικός κόλπος) је не само највећи залив Пелопонеза, него представља и најјужнији залив континенталне Грчке и Европе. Широак је 58 км, а дуг 44. Налази се на југозападу Пелопонеза. Веза између њега и Егеја је слободна.

Главнину територије Грчке чини балкански део европске копнене масе од 130.800 км квадратних. Састоји се од шест историјски познатих регија: Тракије, Македоније, Тесалије, Епира, Централне Грчке и Пелопонеза. С изузетком последње две, остале су административно подељене са суседним земљама. Ову масу одликују две географске рељефне карактеристике – **планине** и **равнице**.

Грчка је претежно планинска и брдовита земља: око 80% њене територије чини брда, висови, узвишења и планине. Чак и данас су ови предели углавном непроходни или веома тешко доступни. Планински ланци се протежу са северозапада ка југоисточном делу грчког копна. Дуж западне обале пружају се **Пиндске планине** (Πίνδος), док североисточни део Грчке покривају **Родопске планине** (Ροδόπη) на граници са Бугарском. Пиндске планине представљају централни планински ланац на грчком копну (такозвана Στερεά Ελλάδα) који се протеже од границе с Албанијом на северу и северозападу земље, па до југа и југоистока земље, северно од Пелопонеза. У грчком народу је познатији под називом „кичма Грчке“ (ραχοκοκαλιά της Ελλάδας), јер геофизички раздваја копнени део земље на егејски и јонски. Име је добио по најважнијој планини Пинд која се налази тачно у његовом средишњем делу на размеђи Епира и Тесалије. Дужина јој износи 160 км, а њен највећи врх досеже 2.637 метара надморске висине и налази се у непосредној близини границе са Албанијом. Овај планински ланац се даље пружа према северу до Шар-планине

и Кораба, а на југу све до Парнаса (Παρνασσός) и планина средишњег Пелопонеза. Планине на Јонским острвима, на Крфу и Закинтосу, такође припадају овом ланцу и чине његов рубни део. Већину становништва региона око Пинда чине Грци. Од мањинског становништва у највећем проценту су заступљени Аромуни (у Грчкој познати под именом Куцовласи /Κουτσόβλαχοι/, у Србији као Цинцари), а у много мањем проценту има хеленизованих Албанаца и Албанаца емиграната. Цео овај регион је погодан за шумарство и сточарство, а у најновије време је познат и као зимски туристички центар. Најважније зимско одмаралиште у Грчкој јесте Арахова (Αράχωβα²) у Беотији (Βοιωτία), а најважнији скијашки центри (χιονοδρομικά κέντρα) налазе се на Олимпу (Όλυμπος) и Црној планини (Μαυροβούνι) у близини Јањине. Међутим, у скијашким центрима на планинама Фтеролака (Φτερόλακκα), Келарија (Κελλάρια) те Стари Влах (Γεροντόβλαχος) које чине масив Парнаса снег се задржава и до шест месеци у години, иако је ваздушна линија до мора свега 30 км, што представља својеврсни природни феномен.

Највиша планина Грчке јесте Олимп (Όλυμπος) која са највишим врхом Митикас (Μύτικας) досеже 2.917 метара надморске висине те представља и највиши врх Балканског полуострва. Осим овог, постоји још 46 врхова чија висина премашује 2000 метара. Све до августа 1913. године. Митикас није био освојен: то је учинила планинарска екипа коју су сачињавали Грк Христос Какалос (Χρήστος Κάκαλος) и два Швајцарца (Frederic Boissonas, Daniel Vaud-Vovu). Уздизање копна услед тектонских померања европске и азијске плоче као и потоње отапање огромних глечера формирали су данашњи изглед Олимпа. На приближно 100 километара од њега налази се Солун. Олимп припада двома административним регијама, Македонији и Тесалији. Његова дужина износи 150 километара и протеже се у полукруг са просечном ширином од 26 километара.

У оквиру пространог планинског масива Тајгета, познатијег још под називом Пентадактил (Παῦγιετος/Πενταδάκτυλος), врх Пророк Илија (Προφήτης Ηλίας) са 2407 метара надморске висине представља највишу тачку Пелопонеза. Тајгет је дуг 115 км, а у најширем делу захвата 30 км. На његовим ободима и у подножју налазе се бројна насеља, од којих су најпознатија Спарта (Σπάρτη) и Каламата (Καλαμάτα).

Равнице обухватају свега 20% укупног грчког копна. Њих је веома мало и оне су углавном настале таложењем речних наноса. Највеће се налазе у долинама следећих река:

² Име места потиче од словенске речи „орах“, у слободном преводу „Орашац“.

1. **Пиниос** (Πηνειός) у Тесалији дужине 205 км. Извориште јој се налази на горју Пиндског масива, а на ушћу у Термајском заливу (Θερμαϊκός Κόλπος) у близини градића Стомија (Στόμιο) формира јединствену делту.

Ова речна долина је позната и по кланцу Темпе (Τέμπη или Κοιλιάδα των Τεμπών) који је настао просецањем реке кроз околни планински масив у дужини од 10 км. Његов најужи део износи свега 25, а просечна дубина кланца износи 500 метара. Према легендарном предању, било је то омиљено место боравка Аполона и Муза. У храму подигнутом на десној обали реке у част и славу Аполона победницима Питијских игара су уручивани венци;

2. **Вардара** (Αξιός, према старомакедонској речи *αξός* /чит. аксос/ у значењу „шума“, и Βαρδάρης, према истоименом имену монголоског племена Вардара које се у VII столећу населило у овој долини) у Солунској низији. Дужина вардарске долине износи 380 км, од чега Грчкој припада свега 76. Река извире у близини македонског града Гостивара, а улива се западно од Солуна у Термајски залив;
3. **Марице** (Εβρος) у Тракији чија је укупна дужина 525 км, а кроз Грчку тече у дужини од 204 км. Улива се у Егејско море, 14,5 км источно од грчког града Александрупоља (Αλεξανδρούπολη).

Поред ових, друге највеће реке у Грчкој су следеће: Бистрица (Αλιάκμονας), Ахелос (Αχελώος), Нестос ((Νέστος), Струма (Στρυμόνας), Алфеј (Αλφειός) и Арахтос (Αραχθος). Највеће слатководно језеро у Грчкој јесте Трихонида (Τριχωνίδα), површине 98,6 км², а налази се у префектури Етоло-Акарнанија (Αιτωλοακαρνανία). За њиме следе језера у префектури Македонији:

- А) Бешичко језеро (Λίμνη Βόλβη), површине 70 км квадратних,
- В) Велика Преспа (Μεγάλη Πρέσπα), површине 273 км квадратних, од чега Грчкој припада само 39,4,
- С) Мала Преспа (Μικρή Πρέσπα), површине 48,5 км квадратних, од чега Грчкој припада 43,5,
- Д) Језеро Керкини (Λίμνη Κερκίνη) једино је вештачко, направљено 1932. године када је подигнута брана на реци Струмици. Његова површина достиже и до 72 км квадратних, у зависности од притоке воде и годишњег доба.
- Е) Језеро Коронија (λίμνη Κορώνεια) у непосредној близини Солуна површине 42 км квадратних.

Како се тло Грчке налази на судару трију великих тектонских плоча (европске, азијске и афричке), оно је веома нестабилно, па су и земљотреси честа појава. Обала Грчке прилично је разуђена: броји око 6000 мањих и већих острва од којих је свега 227 насељено. Од овог броја на 78 острва живи до 100 становника. Укупна површина свих острва и острваца чини тек 11% од укупне површине грчке територије. Најужи део грчког копна представља место на коме је прокопан Коринтски канал, такозвана *Коринтска превлака* (Ισθμός της Κορίνθου). Без обзира што се чини да је Пелопонез због канала одвојен од континенталног дела Грчке те да представља засебно острво, он то ипак није, будући да испод канала постоји чврста копнена маса која га везује за Балканско полуострво.

Када је реч о острвима, највећи број је груписан у острвске скупине по морима, односно у:

1. **Јонска острва** (Ιόνια νησιά) протежу се западном страном Грчке и представља их архипелаг од седам великих острва: Крф (Κέρκυρα), Пакси (Παξοί), Лефкада (Λευκάδα), Итака (Ιθάκη), Кефалонија (Κεφαλλονία), Закинтос (Ζάκυνθος) и Китера (Κύθηρα) чија је локација и најјужнија, испод Пелопонеза.
2. **Саронска острва** (Αργο-Σαρονικά νησιά) чине групу од седам великих острва и 24 веома малих и готово ненастањених острваца која се протежу у потезу од Атине до североисточне обале Пелопонеза: Егина (Αίγινα), Саламина (Σαλαμίνα), Порос (Πόρος), Хидра (Υδρα), Спецес (Σπέτσες), Ангистри (Αγκίστρι), Докос (Δοκός).
3. **Спораде** (Σποράδες) представља 24 острва, од којих је свега пет насељено: Скопелос (Σκόπελος), Скиатос (Σκιάθος), Скирос (Σκύρος), Перистер (Περιστερά) и Алонисос (Αλλόνησος).
4. **Кикладска острва** (Κυκλάδες) се још називају и **Северним Спорадима** (Βόρειες Σποράδες), а представља их архипелаг од 220 острва. Нису сва настањена, а она најпознатија су: Андрос (Ανδρος), Тинос (Τήνος), Сирос (Σύρος), Наксос (Νάξος), Тера или Санторини (Θήρα, Σαντορίνη), Миконос (Μύκονος), Милос (Μήλος), Делос (Δήλος), Кеа (Κέα).
5. **Додеканез** (Δωδεκάνησα) или **Јужне Спораде** (Νότιες Σποράδες) сачињава група од дванаест великих и око 150 мањих и углавном ненастањених острва између Самоса, Крита и малоазијске обале. Највеће од свих је Родос (Ρόδος), а следе:

Лерос (Λέρος), Карпатос (Κάρπαθος), Кос (Κώς), Касос (Κάσος), Патмос, (Πάτμος), Тилос (Τήλος).

У Трачком мору издвајају се свега два острва – **Самотрака** (Σαμοθράκη) и **Тасос** (Θάσος), док се у Егејском мору запајају острва између којих нема природне споне у виду додатних острва, већ стоје самостално. Такво је острво Еубеја (Ευβοία), друго највеће острво у Грчкој после Крита чија је површина 3.670 км квадратних, као и сва она која се налазе у непосредној граници са Турском: Икарија (Ικαρία), Лезбос (Λέσβος), Лемнос (Λέμνος), Хиос (Χίος), Самос (Σάμος). Једино се острво Крит (Κρήτη), са својим оближњим острвцима, издваја као највеће грчко острво и друго по величини на Медитерану, после Кипра. По својој укупној површини од 8.336 км квадратних представља пето острво у Медитерану и од свих острва у Грчкој најгушће је насељено.

Поред острва, Грчка обилује и мноштвом полуострва и залива. Овакав рељеф је столећима Грчкој, с једне стране, као претежно планинској земљи, отежавао унутрашњу комуникацију становништва, док је, с друге стране, море представљало њен прозор у свет и главну комуникацију са светом. Ове природне околности су у великој мери условиле и сâм политичко-економски развој Грчке од античких времена па до наших дана.

Клима Грчке

Због карактеристичног географског положаја, разноликог рељефа те поделе на континентални и приморски део, грчко поднебље је у климатском погледу веома разноврсно. Без обзира што се каже да у Грчкој преовлађује медитеранска клима, ипак то није тако: у континенталном делу Грчке до висине 1500 метара преовлађује умерено-континентална, на планинама и висоравнима на северу и северозападу Грчке изнад 1500 метара надморске висине влада планинска клима, а на Криту изнад 2000 метара. На острвима у Егеју и на Криту се током жарких летњих месеци осећају јаки утицаји суптропске, односно северноафричке, климе. Зиме су влажне и благе (осим на планинана, температура ретко пада испод нуле, у свега неколико наврата је падао снег у Атини за последњих 150 година), а лета су сува и топла. Горје Пинд, које се географски пружа у правцу север-југ, климатски дели Источну од Западне Грчке, што условљава да сви

крајеви западно од Пинда имају благу и кишовиту зиму, а крајеви источно од Пинда оштрију зиму. Осим дневних ветрова, постоје и такозване *етезије* (ετησία - *годишњи ветрови*), или сезонски ветрови, који у Егејском мору дувају са североистока, а у Јонском мору са северозапада, и често узрокују јаке олује. Лети дувају ветрови са североистока, такозвани *мелтеми* (μελτέμια) који доносе свежину са пучине. Влажна медитеранска клима је специфична и на подручју Западне Грчке, Западног Пелопонеза као и у равничарским и планинским деловима Епира, док се сува медитеранска клима јавља на подручју Киклада, обалама Крита, Источног Пелопонеза, Атике и Централне источне низије. Континентална клима се осећа у Северозападној Грчкој и то у: Епиру, Тесалији, Западној Македонији, у континенталном делу Грчке, као и у централним деловима Пелопонеза, укључујући и префектуре Ахају, Аркадију и делове Лаконије.

Етнички састав становништва Грчке

Према подацима са пописа становништва у Републици Грчкој из 2011. године, званична статистика наводи цифру од безмало 11.000.000 Грка. Густина насељености износи 82 становника по квадратном километру, што чини да се Грчка налази на 111. месту у свету. Од укупног броја становника, готово 98% становништва се изјаснило као Грци, док преосталих 2% чине припадници других етничких група, пре свега, Турци, као једино званично призната мањина, затим Албанци, Аромуни, Македонци, Јевреји, Срби и други. Више од 95% грчке популације припада Грчкој православној цркви, 1,3% чине Муслимани, а 0,7% су остали. По градовима живи око 62% Грка, од чега највећи број становника насељава подручје око главног града Атине (Αθήνα) и њене луке Пиреја (Πειραιάς) – према попису из 2011. то је 3.370.000 житеља. Најмањи број становника живи у планинским пределима Епира, Тракије као и у централној Грчкој. Око 99% становника говори грчким језиком као матерњим, док осталих 1% становништва говори неким другим језиком, углавном енглеским и француским.

Осим најважнијег економског, административног, дипломатског, културног и политичког седишта државе, Атине, други по величини град у земљи јесте Солун (Θεσσαλονίκη) са 1.006.000 становника (попис из 2011). Следе остали градови са бројем становника:

1. Јањина (Ιωάννινα/Γιάννινα) – 62.000	2. Лариса (Λαρίσα) – 125.000
3. Хања (Χανιά) – 55.000	4. Ираклион (Ηράκλειο) на Криту – 130.000
5. Комотини (Κομοτινή) – 46.000	6. Агринион (Αγρίνιο) – 44.000
7. Патра (Πάτρα) – 131.000	8. Волос (Βόλος) – 85.000

ДРЖАВНО И ПОЛИТИЧКО УРЕЂЕЊЕ РЕПУБЛИКЕ ГРЧКЕ

Почев од 8. децембра 1974. године, када се на плебисциту изјаснило безмало 70% Грка за републику уместо монархије, Грчка је парламентарна република на чијем челу се налази председник и кога бирају избрани народни посланици. На функцију председника Грчке 13. марта 2020. године изабран је независни политички кандидат, госпођа **Катерина Сакеларопулу** (Κατερίνα Σακελλαροπούλου, 1956). Тим чином она је постала прва жена у целокупној историји Грчке, од античких времена до данас, која обавља једну од највиших државничких улога. Према Уставу, мандат председника траје пет година и може се продужити.

Парламент Грчке (Βουλή των Ελλήνων) има 300 посланика чија функција траје четири године. Као и у Србији, и у Грчкој сваки народни посланик припада одређеној партији, што значи да већину у парламенту односи она странка која је добила највећи збир свих гласова бирача. Следствено, лидер победничке странке постаје мандатар за састав владе и предлаже кабинет министара председнику Републике. Онога тренутка када председник прихвати мандатаров предлог, формира се влада, а мандатар постаје премијер. Ову дужност обавља председник странке Нова Демократија, Киријакос Мицотакис (Κυριάκος Μητσοτάκης, 1968). Поред полагања заклетве, сви чланови нове владе дужни су да присуствују и свечаној литургији коју обавља архиепископ грчки у Саборној цркви у Атини.

Када је реч о политичким странкама, у Грчкој већ деценијама постоје две најјаче:

- **ПАСОК**, Свегрчки социјалистички покрет (Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, ΠΑ.ΣΟ.Κ.) на челу с Евангелосем Венизелосем (Ευάγγελος Βενιζέλος, 1957), и

- **Нова Демократија** (Νέα Δημοκρατία). На страначком конгресу почетком 2016. године за вођу је изабран Киријакос Мицотакис.

После ванредних парламентарних избора одржаних јула 2019. године, структура грчког парламента изгледа овако:

1. **Нова Демократија** – 158 посланика;
2. **Коалиција радикалне левице** (Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς, такозвана **ΣΥΡΙΖΑ**), на челу са Алексијем Ципрасом (Αλέξης Τσίπρας, 1974) – 86 посланика;
3. **Покрет за промену** (Κύνημα Αλλαγής), кога предводи Фотини Јенимата (Φωτινή Γεννηματά) – 22 посланика;
4. **Комунистичка партије Грчке** (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος), са председником Димитријем Куцумбом (Δημήτρης Κουτσούμπας) – 15 посланика;
5. **Грчко решење** (Ελληνική Λύση), кога предводи Киријакос Велопулос (Κυριάκος Βελόπουλος) – 10 посланика;
6. **MePA 25** (Европски реалистички фронт непослушности; Μέτωπο Ευρωπαϊκής Ρεαλιστικής Ανυπακοής) – ову странку предводи Јанис Варуфакис (Γιάννης Βαρουφάκης) -

У Републици Грчкој званично је регистрованих око 150 различитих политичких странака. За разлику од Србије, где је остављено на вољи бирача да ли ће изаћи на гласање или не, сваки пунолетни Грк дужан је, према и даље важећим законским одредбама и Уставу, да изађе на изборе, у супротном, сносиће оштре законске казне неодазиву. У случају какве спречености, бирач мора доставити посебној комисији валидне доказе о неодазиву.

Владу Грчке (Κυβέρνηση της Ελλάδας) данас чини деветнаест министара:

1. Министарство спољних послова (Υπουργείο Εξωτερικών),
2. Министарство за економију (Υπουργείο Οικονομίας),
3. Министарство за развој и улагање (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων),
4. Министарство за националну одбрану (Υπουργείο Εθνικής Άμυνας),
5. Министарство за заштиту грађана (Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη)
6. Министарство за рад и социјална питања (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων),
7. Министарство за имиграцију и азил (Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου),
8. Министарство за здравље (Υπουργείο Υγείας),

9. Министарство за културу и спорт (Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού),
10. Министарство за пољопривредни развој и прехрану (Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων),
11. Министарство правде (Υπουργείο Δικαιοσύνης),
12. Министарство за образовање и вера (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων),
13. Министарство за екологију и енергију (Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας),
14. Министарство за електронску управу (Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβερνήσης)
15. Министарство за инфраструктуру и транспорт (Υπουργείο Υποδομών και Μεταφορών),
16. Министарство за поморство и острва (Υπουργείο Ναυτιλίας και Νησιωτικής Πολιτικής).
17. Министарство за туризам (Υπουργείο Τουρισμού)
18. Министарство унутрашњих дела (Υπουργείο Εσωτερικών).
19. министар без портфеља (Υπουργός Επικρατείας).

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА РЕПУБЛИКЕ ГРЧКЕ

Од 2011. године Република Грчка је, ради уштеда у јавном расходу, административно подељена на:

1. **седам децентрализованих управа** (*αποκεντρωμένες διοικήσεις*) – реч је о споју два или три региона, док су поједини остали и даље засебни, на чијем се челу налази генерални секретар кога именује влада, а чине је:

- а) Атика;
- б) Тракија и Македонија;
- в) Епир и Западна Македонија;
- г) Тесалија и Централна Грчка;
- д) Егејска острва;
- ђ) Крит;
- е) Пелопонез, Јонска острва, Западна Грчка.

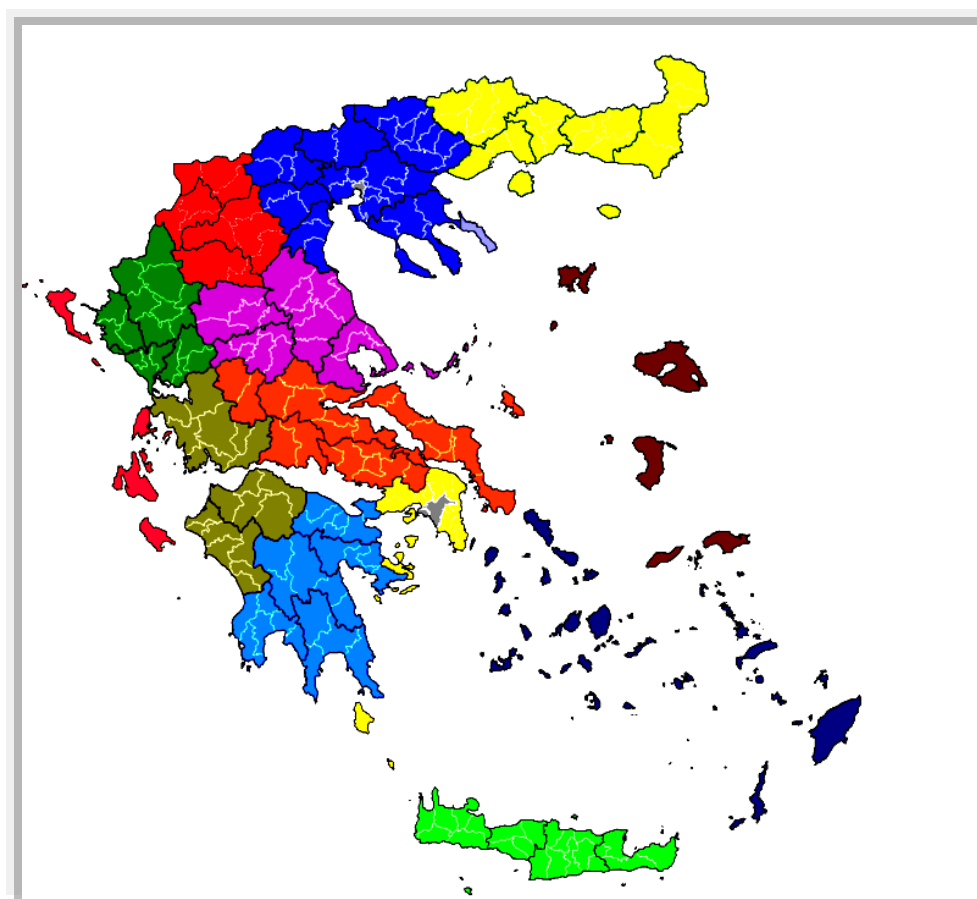
2. **тринаест посебних региона** (области, такозване периферије, *περιφέρειες*), и то:

<u>Периферија</u>	<u>Главни град / главно место</u>
Атика (Περιφέρεια Αττικής)	Атина (Αθήνα)
Централна Грчка (Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας)	Ламија (Λαμία)
Централна Македонија (Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας)	Солун (Θεσσαλονίκη)
Крит (Περιφέρεια Κρήτης)	Ираклион (Ηράκλειον)
Источна Македонија и Тракија (Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης)	Комотини (Κομοτηνή)
Епир (Περιφέρεια Ηπείρου)	Јањина (Ιωάννινα)
Јонска острва (Περιφέρεια Ιονίων Νήσων)	Крф (Κέρκυρα)

Северни Егеј (Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου)	Μιτιλένα (Μυτιλήνη)
Πελοπόνεζ (Περιφέρεια Πελοποννήσου)	Τρίπολη (Τρίπολη)
Јужни Егеј (Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου)	Ερμούπολη (Ερμούπολη)
Тесалија (Περιφέρεια Θεσσαλίας)	Λάρισα (Λάρισα)
Западна Грчка (Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος)	Πάτρα (Πάτρα)
Западна Македонија (Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας)	Κοζάνη (Κοζάνη)

Посебну административну јединицу представља Атос, односно Аутономна манастирска држава Свете Горе (**Αυτόνομη Μοναστική Πολιτεία Αγίου Όρους**), која се, као самоуправна држава, налази у саставу Републике Грчке.

3. **општине** (δήμοι) - укупно 325.

Привреда Грчке

Све до избијања економске кризе 2009. године, Грчка је бележила један од највећих и најбржих економских напредака у читавој Европској унији од готово 4% годишње. Према степену развијености налазила се на 27. месту у свету, а данас је на 29. На Балканском полуострву је и даље прва по свим економским и привредним параметрима. Са просечном платом од 21.000 евра на годишњем нивоу (или 1750 на месечном), према подацима из 2011, Грчка је била на 21. месту. Без обзира на економске тешкоће, Грчка се и даље налази на 12. месту на ММФ-ојој листи „напредних економија“ (податак је са почетка октобра 2012).

Традиционалне привредне гране представљају риболов, прехранбена и текстилна индустрија, а у нешто мањој мери и пољопривреда. Поред туризма, као једне од најјачих индустријских грана, бродоградња и трговачка морнарица представљају главни ослонац целокупног грчког економског просперитета. По броју бродовласника као и по њиховом богатству, Грчка заузима прво место у Европи. Такође, њена трговачка морнарица је, на основу свих расположивих капацитета, највећа у свету, будући да њених 3079 бродова чини 18% свих расположивих карго капацитета на светском нивоу. По броју танкера и теретних бродова заузима далеко прво место, по броју бродова за превоз контејнера и остале робе је четврта.

Поред двојице можда најпознатијих бродовласника на свету, Аристотела Оназиса (Αριστοτέλης Ωνάσης, 1900-1975) и Ставроса Њархоса (Σταύρος Νιάρχος, 1909-1996), најбогатијим Грком на свету се данас сматра бродовласник и бизнисмен Спирос Лацис (Σπύρος Λάτσης) чије је богатство процењено на преко 11 милијарди долара 2008, сходно Форбсовој (Forbes) листи најбогатијих људи на свету³.

³ За њиме следе десеторица других који у свом власништву поседују:

Када је реч о пољопривреди, она није толико успешна грана индустрије што због сиромашног тла, што због недостатка плодног земљишта. Од биљних култура највише успевају: маслине, смокве, агруми и винова лоза, а у великој мери се гаје пшеница, кукуруз, јечам, пиринач и памук. Посебно се истиче и узгој дувана чија је производња до 2005. бележила вртоглави раст и достигла принос од преко 114.000 тона на годишњем нивоу. Међутим, због промене у аграрној политици државе драстично је опала његова производња, тако да је она већ 2005. износила скромних 54.000 тона. У сточарству главно обележје чине узгој оваца и коза. Производња и извоз вина сматрају се традиционалним грчким занатима: најстарији археолошки подаци указују да је виноградарство на територији данашње Грчке почело пре 6,5 миленијума. Према производњи и извозу вина, Грчка се налази међу првих десет земаља у Европи. Најпознатије виноградарске регије Грчке су:

- А) острва у Егеју: Родос, Лимнос, Парос, Самос, Санторини;
- Б) Крит, са центрима у: Дафни, Ситији и Архани;
- В) континентални део Грчке: Тесалија, Атика;
- Г) Македонија: Науса;
- Д) Епир: Жича (Ζίτσα);
- Ђ) Пелопонез: Немеја, Мантинија, Патра.

Имена појединих светски чувених вина потичу управо од назива регија у којима се производе.

Рецина (ρετσίνα) се производи готово три миленијума у Грчкој па се зато сматра традиционалним грчким вином које може бити бело или розе. Добија се из смоле посебне

-
1. Јоанис Ангеликусис (Ιωάννης Αγγελικούσης), 120 бродова,
 2. капетан Панајотис Цакос (Παναγιώτης Τσάκος), 82 брода,
 3. Никос и Харис Вафијас (Νίκος και Χάρης Βαφειάς), 72 брода,
 4. Димитрис Милисанидис (Δημήτρης Μελισσανίδης), 72 брода,
 5. Јоргос Прокопију (Γιώργος Προκοπίου), 71 брод,
 6. Виктор Рестис (Βίκτωρ Ρέστης), 70 бродова,
 7. Јоанис Кустас (Ιωάννης Κούστας), 69 бродова,
 8. Јоргос Иконому (Γιώργος Οικονόμου), 61 брод,
 9. Евангелос Маринакис (Ευάγγελος Μαρινάκης), 59 бродова,
 10. капетан Василис Константакопулос (Βασίλης Κωνσταντακόπουλος), 58 бродова.

врсте медитеранског четинара, алепског бора. Име вину потиче од грчке речи за смолу, ρητίνη (чит. ретини). Најпознатије регије где се производи рецина налазе се у Атици, Беотији и на Еубеји, а произвођачи су Куртакис (Κουρτάκης), Маламатина (Μαλαματίνα) и Георгијадис (Γεωργιάδης).

Узо (ούζο) се сматра аперитивним пићем које се прави од аниса (*Pimpinella anisum*), биљке веома јаког ароматичног мириса и етеричног састава. Најпознатији светски брендови су: Цанталис (Τσάνταλης), Пломари (Πλόμαρη), Барбајанис (Βαρβαγιάννης) те Узо12 (Ούζο12).

Ципуро (τσίπουρο), које је познато у већини грчких крајева и као ракија (ρακή), изузетно је јако дестилисано алкохолно пиће у виду брендија које садржи и до 45% алкохола. Добија се од комине грожђа. Највише се производи у Тесалији, Епиру, Македонији, на Пелопонезу и Криту. Према легенди, први ципуро су направили светогорски монаси у XIV столећу.

Грчка је богата рудама: манганом, цинком, сумпором, бокситом, сребром, сумпором, каменом сољу итд. У последњих тридесетак година развијене су и хемијска, дрвно-прерађивачка и фармацеутска индустрија, кожарство, обојена металургија и петрохемија (у Грчкој постоји неколико рафинерија нафте).

РЕПУБЛИКА КИПАР

(Κυπριακή Δημοκρατία, Kıbrıs Cumhuriyeti)

Кипар је треће највеће острво на Медитерану после Сицилије и Сардиније: дуго је 240 км, док у најширем делу његова дужина износи 100 километара. Укупна површина овог острва износи 9.251 км квадратних. Од турске обале удаљено је свега 75 километара. Од 1974. године подељено је на два дела, на јужни, већи, грчки, и на северни, мањи, турски који су, као државу, једино признале Турска и Пакистан под називом Турска република северни Кипар. Између њих протеже се такозвана зелена демаркациона линија (Green Line) дужине 180 и ширине 14 км коју и даље обезбеђују снаге мировних мисија Уједињених нација. Турски део Кипра налази се већ деценијама под потпуним међународним ембаргом, тако да сво снабдевање у енергентима, финансијску помоћ као и војно осигурање граница обезбеђује Турска. У последњих неколико година почео је да се мења став према овом делу острва – иако дипломатија и међународно право и даље не признају отцепљење, Северни Кипар, осим што самостално успева да обезбеди место у међународним организацијама широм света, све више је укључен и у понуде светских агенција као значајно туристичко одредиште.

Повољна географска позиција Кипра је од давнина била примамљива освајачима: од Блиског Истока растојање износи непуних 110 км, од Египта 380, а од Грчке, тачније од острва Кастелориза (Додеканез) свега 280 км. Клима је сува суптропска медитеранска и степска, па је зато најтоплија у целој Европској унији – просечна температура износи 24 степена Целзијусове скале. Са готово 142 сунчана дана (или 3.400 сати) годишње, Кипар се може окарактерисати као најсунчанији део Европе.

Застава Кипарске Републике је једина застава суверене државе на свету чија је подлога бела и где се у центру налази географски приказ острва обојен бакреном бојом (бакар, по коме је острво добило име, симбол је Кипра). Испод облика острва налазе се две укрштене маслинове гранчице које представљају јединство и мир између Грка и Турака.

Застава је усвојена одмах након добијања независности 1960. године, а осмислио ју је тадашњи турски потпредседник др Фазил Кучук, а прихватио председник архиепископ Макариос.

Према проценама из 2010. године, само на грчком делу острва живи близу 804.000 становника. За турски део не постоје званични подаци, али се угрубо претпоставља да на целом острву живи нешто преко милион становника. Структура етничке слике изгледа овако: већину чине кипарски Грци (77%), за њима следе кипарски Турци (18%) и остали (5% - Јермени, Маронити, римокатолици). Густина насељености је 85 становника по км квадратном. Од укупног броја становника грчког дела, безмало 71% запослено је у сектору пружања услуга, док је свега 5% пољопривредног становништва. Главни град острва је Никозија (познат још и као Лефкозија, Λευκωσία) са близу 400.000 становника. Кроз његов центар пролази Зелена линија, односно демаркациона линија раздвајања грчког од турског дела, чија је укупна дужина 180 км. Реч је о тампон (или демилитаризованој) зони с обе стране под контролом УН установљеној посебном одлуком Савета безбедности 1974. године са циљем спречавања војних сукоба између кипарских Грка и Турака. Ова зона је и даље активна, јер обезбеђује мир и сигурност на обе стране острва, без обзира што већ низ година није било забележених оружаних активности.

Први наводи о имену Кипра потичу из микенског периода: на глиненим плочицама писаним линеарним писмом Б може се прочитати етноним *ku-pi-ri-jo* (Κύπριος, Кипранин) који недвосмислено има везе с именом острва. До данас постоји неколико етимолошких објашњења о пореклу имена Кипра, а два су доминантна: једно се везује за грчку реч за чемпрес (*κνπάρισσος*), друга за етеокипарску реч за бакар. Захваљујући великим депозитима бакра и развијеној трговини са Римским царством, име овог острва добило је у латинском свој препознатљив облик: *Cyprum*⁴. Према грчкој легенди, у близини данашњег града Пафоса рођена је Афордита из морске пене. Међутим, тај део обале био је познат још у феничанско доба као Куприја (Kupria), будући да је ту обитавала феничанска богиња љубави и лепоте Астарта која је касније идентификована као Афродита.

⁴ У већини европских језика, на пример, име Кипра је преузето преко латинског, па отуда Ципар код Хрвата, Циперн (Zypern) код Немаца, Сургус код Енглеца, док смо ми, заједно са Бугарима, Македонцима, Русима и Белорусима, преузели изворни грчки назив.

Цело острво деле два велика планинска масива: западни Троодос (Τρόδος), који је у самом средишњем делу, и северни Киренија (Κυρένια). На масиву Троодоса налазе се скијашки центри којих има највише на планини Олимп (1952 м). Масив Киреније назива се још и Пентадактил (Πενταδάκτυλος) због специфичног облика једне планине која личи на прсте људске руке. Према једној легенди, Дигенис Акрита, грчки пандан Марку Краљевићу, у покушају да прође ову високу планину одломио је палац. Током турске инвазије и сукоба који су уследили после 1974, масив Киреније био је поприште бројних ратних дејстава између зараћених страна. У средишту острва, између Троодоса, Киреније и Средоземног мора, протеже се равница Месаорија (Μεσαορία) површине од готово 1000 км квадратних која је до 1974. била главна житница.

Кипар је острво са врло мало падавина и због тога је без већих водених токова. Водоснабдевање становништва обавља се преко 107 брана и устава као и великих резервоара. Како потребе за водом расту из године у годину, Влада Кипра је одлучила да се изграде нова постројења за десалинизацију воде. Према статистикама, 2001. године 50% водоснабдевања вршено је управо из тих постројења.

Кипар је, према друштвеном уређењу, председничка демократска република, што значи да је председник републике и шеф државе и премијер. После одржаних председничких избора фебруара 2013. године функцију председника обавља Никос Анастасијадис (Νίκος Αναστασιάδης, 1946) који је истовремено и лидер Демократског савеза (Δημοκρατικός Συναγερμός). Извршну власт спроводи влада, законодавну и влада и парламент, док је судска власт апсолутно независна.

Владу сачињава, поред једанаест министарстава:

Министарство пољопривреде, природних ресурса и околине

Министарство за енергетику, трговину, индустрију и туризам

Министарство одбране

Министарство финансија

Министарство здравља

Министарство спољних послова

Министарство правде и јавног поретка

Министарство унутрашњих послова

Министарство образовања и културе

Министарство рада и социјалног осигурања

Министарство комуникација

још и:

а) председник-премијер – после избора 2018. године на ово место је поново изабран Никос Анастасијадис (Νίκος Αναστασιάδης, 1946) као кандидат Демократског савеза (Δημοκρατικός Συναγερμός)

б) владин представник за штампу;

в) подсекретар (упоређено са српским системом – заменик председника државе)

Кипар је административно подељен на шест округа – Фамагуста, Пафос, Киренија, Ларнака, Лимасол и Никозија. Унутар острва постоје и четири ексклаве – реч је о енглеским војним базама, Акротири и Декелија, које су и *de iure* и *de facto* део територије Велике Британије.

После одржаних парламентарних избора маја 2021. године, структура политичких странака као и број посланика у парламенту (Βουλή Αντιπροσώπων) изгледа овако:

Демократски сазив (Δημοκρατικός Συναγερμός) – 17 посланика

Прогресивна партија радног народа (Ανορθωτικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού) – 15 посланика

Демократска странка (Δημοκρατικό Κόμμα) – 9 посланика

ЕЛАМ /Национални популаристички фронт/ (Εθνικό Λαϊκό Μέτωπο) – 4 посланика

Покрет социјалдемократа – Коалиција грађана (Κίνηση Σοσιαλδημοκράτων – Συμμαχία Πολιτών) – 4 посланика

Демократски фронт (Δημοκρατική Παράταξη) – 4 посланика

Покрет еколога – грађанска сарадња (Κίνηση Οικολόγων — Συνεργασία Πολιτών) – 3 посланика

Поред званично изабраних чланова (56), чији мандат траје пет година, у парламенту Кипра постоје и три члана-посматрача који представљају три јаке локалне кипарске заједнице: маронитску, јерменску и римокатоличку. Додатна 24 места у парламенту обезбеђена су турској заједници, али она званично нису попуњена.

Званични језици су грчки и турски, а мањински признати: јерменски, арапски кипарских Маронита и ромски. Енглески је и даље главни језик споразумевања између кипарских Грка и Турака. Енглески говори 76% становника као други страни језик, 12% француски, а свега 5% немачки. Није познат податак колико постоји билингвалних говорника и грчког и турског језика – пре инвазије, процењује се да су оба језика добро познавали и говорили чланови и једне и друге заједнице.

Како бруто национални доходак износи 23.418\$, Кипар заузима 30. место у свету по развијености. На основу података ММФ-а, Кипар се налази на 23. месту у свету када је реч о стандарду живота његових становника. Огроман удео у економском развоју земље и даље имају бројне оф-шор компаније из целог света које су, уз отворено тржиште те либерализацију свих регулатива у вези са улагањем страног капитала и његовим располагањем, у последњих три деценије довеле Кипар на водеће место у Европи и на Блиском Истоку. Пружање услуга у поморском саобраћају представља знатан извор зараде: кипарска прекоокеанска флота, од готово 2800 бродова, четврта је у свету. Туризам је грана привреде која посебно грчком делу острва обезбеђује велики део прихода – годишње се креће око седам милијарди евра.

Најважније кипарске образовне институције су Кипарски универзитет у Никозији, затим Кипарски технолошки универзитет у Лимасолу те Отворени кипарски универзитет у Никозији.

У свету гастрономије Кипар је познат по сиру **халуми** (χαλούμι) који се прави од козијег и овчијег млека. По својој текстури, сличан је италијанској моцарели. **Бургур** или **πουργούρι** је врста цереалије која се добија од различитих врста жита, а употребљава се у виду замене за пиринач или кускус. Као додатак јелима, ставља се у ћуфте, пилав, супе и у разна локална кипарска пецива.

ДРУГИ ДЕО

ПОЈАМ ХЕЛЕНИЗАМ

Под појмом *хеленизам* подразумева се период који обухвата три значајна столећа антике – од Александрове смрти 323. пре Христа до поморске битке код Акцијума (данашње грчко насеље Актио, у непосредној близини аеродрома града Превезе на обали Амбракијског залива) 31. година после Христа када после ње почиње владавина римског цара Октавијана Августа. У суштини, овај назив истовремено означава и све и ништа. Постоји један низ научних теорија које покушавају да интерпретирају овај важан период у оквиру целокупне грчке историје. Обично се за хеленизам, који је постао својеврсни *melting pot* различитих народа, религија, обичаја, схватања, менталитета, наводе следеће концептуализације:

1. проширење грчке културе на античку источно-оријенталну,
2. постепено мешање двају култура, изворне грчке (хеленске), и источно-оријенталне (египатске, хебрејске, азијске и индијске),
3. потврђивање континуитета старије грчке културе у чистој форми,
4. наставак и даљи развој хеленске културе у измењеним историјским и друштвеним условима.

Тарнова (William Woodthorpe Tarn, 1869–1957) теорија о хеленизму, изнета у делу *Hellenistic Civilisation* (1927), данас се сматра најприхватљивијом, пошто у оквиру једног широког креативног еkleктичког концепта обједињава сва претходна гледишта. Тарн је затупао тезу да свако од наведених виђења погађа тек један део истине, али да ниједан од њих не обухвата нити може обухватити појам хеленизма у целини. Епоха хеленистичке акултурације (тј. прожимања култура) јавља се на до тада незамисливо широком простору, када је грчки језик, познатији под називом „којна“ (κοινή), као својеврсна културна „заједница грчког идентитета“, обухватала простор од данашњег Марсеја до Индије и од Каспијског мора до слива Нила. Ова огромна грчка цивилизација била је непрекидно

подложна променама. Једна од најважнијих огледала се у чињеници да су грчки полиси изгубили свој идентитет и партикуларизам, с изузетком Атине и Спарте. На сцену је ступила **екумена** (οικουμένη), појам којим је означен сав ондашњи познати „настањени свет“ (οικουμένη γη). Екумена је указивала на постојање једне нове заједнице као глобалног дома свих цивилизованих људи који су је сачињавали. У екумени настао је и развио се индивидуализам који је истицао слободу појединца. Читав низ савремених аутора из различитих научних области (историја, философија, уметност...) није одолео искушењу да прави паралелу у својим радовима између хеленистичке епохе и модерног доба када је реч о глобализацији и мондијализацији.

Израз хеленизам је у модерну научну мисао увео немачки научник Дројзен (Johann Gustav Droysen, 1808–1884) 1836. у првом тому опсежне студије под називом *Историја хеленизма* (Geschichte des Hellenismus). Њиме је означио једну сасвим модерну епоху у историји источног Средоземља која је отпочела с освајањима Александра Македонског. За њу је карактеристично то што ју је обележило релативно брзо стапање основних постулата хеленске културе са свим културама староисточних народа. На тај начин је, у релативно кратком историјском раздобљу, стварана нова, „хеленистичка“, култура. Речи ‘ελληνισμός (hellenismos) и ‘ελληνιστής (hellenistes), које су Дројзену послужиле за стварање термина хеленизам, забележене су у античким изворима свега неколико пута. Изведене су од грчког глагола ‘ελληνίζω (чит. *хеленидзо*), који је у периоду антике имао основно значење „говорити као Грк“, „говорити чисто грчки“, а затим и „погрчити“. Међутим, у *Септуагинти*, грчком преводу Старог завета са почетка III столећа пре Христа, реч ελληνισμός има значење подражавања хеленског начина живота и хеленских обичаја. У *Новом завету*, у *Делима апостола*, реч ‘ελληνιστής се употребљава за обележавање Јеврејина који је прихватио хеленски језик и обичаје. Израз ‘ελληνισμός (hellenismos) је у неким европским језицима сачувао и своје основно значење: значење грчке цивилизације у целини, односно „хеленство“.

Ширећи се међу „варваре“ источно и западно, хеленска култура, која је и раније асимиловала туђе елементе, у новим условима – што ће рећи после похода Александра Великог – доживљава постепену промену због мешања са староисточним културама. Тако је из тог амалгама временом израстао један посебан облик грчке културе који се у стручној литератури назива **хеленистичком културом**. Ова терминолошка разлика

заправо указује да се нов облик грчке културе у великој мери разликује и по садржају и по форми од хеленске (тј. класичне грчке) културе. Период у коме се стварала ова форма грчке културе назива се хеленистичком добом или раздобљем.

НЕОХЕЛЕНИЗАМ

Пошто је географски положај Грчке крајње специфичан – налази на размеђи главних трговачких и пловних путева трију континената, Европе, Азије и Африке – на грчком тлу се постепено настајао веома сложен и разноврсан културни, цивилизацијски, друштвени и политички спој који је успео да обједини најважније традиције Европе, Балкана и Медитерана. Нема сумње у то да су савремени Грци изузетно поносни на своје неизмерно културно наслеђе, јер управо на његовим темељима граде свој национални идентитет. Чињеница је и то да Грци истичу како је њихов континуитет (културни, историјски, национални, језички...) формиран на једном релативно широком географском простору на коме миленијумима уназад живе, чиме се мало који народ у свету може подичити.

У научној јавности већ дуже времена се отворено полемиче да ли је је могуће говорити о неохеленизму. Поборници идеје о неохеленизму као посебном културном и цивилизацијском правцу у оквиру историјског развоја грчког народа истичу да је неохеленизам по многим својим вредностима, одликама, облицима и начинима испољавања јасно одвојен од хеленске и хеленистичке културе. По њима, неохеленизам је културолошки и друштвени феномен који је настао са јачањем Византије, развијао се током туркократије и венетократије, а наставио је да се даље развија и обогаћује, посебно од тренутка када је Грчка постала независна европска држава 1830. године. Поборници идеје о неохеленизму сматрају да се неохеленизам може проучавати са различитих аспеката и дијахроно и синхроно, а његову суштину виде у историјско-цивилизацијској, језичкој, књижевној усменој (народној) и уметничкој основи.

Противници идеје о неохеленизму сматрају да је у питању само појам који се ни по чему не разликује од појма хеленизам: пошто је реч о културно-цивилизацијској перцепцији, он само функционално покушава да разграничи нешто што се разграничити

никако не може из бројних разлога. По њима, идеја о неохеленизму има упориште у покушајима периодизације савремене грчке историје, са једне стране, а са друге у борбама за савремени грчки језик, димотику.

Поред питања да ли се уопште може говорити о неохеленизму као посебном правцу у оквиру хеленизма, и за поборнике и противнике идеје о неохеленизму камен спотицања оличен је у још једном питању: ако се и пође од претпоставке да неохеленизам постоји, од када се може говорити о њему? Реч је о настојању научника и истраживача да методолошки и историјски новогрчки период издвоје из оквира свеукупног хеленизма. За бројне историчаре година другог пада Византијског царства 1453. представља основну прекретницу у грчким друштвено-историјским токовима. Међутим, сами Грци период туркократије посматрају само као једну међуфазу у свом историјском развоју, па зато рачунају почетак новогрчке историје од 1821. године када је подигнут грчки устанак против Турака. Са друге стране, једна мања група савремених грчких и светских историчара први пад Цариграда 1204. године сматра пресудним, с обзиром да је он означио крај готово миленијумског трајања Византије и рађање (појаву, настанак) једног сасвим новог хеленизма под окриљем страних завојевача. Историјска је чињеница да су све до турских освајања велики делови Византијског царства (Кипар, Крит, Јонска острва, поједини приобални делови Пелопонеза) остали под управом Млечана на којима је хеленизам следио један други правац развоја под утицајем хуманизма и ренесансе.

Енглески историчар Арнолд Тојнби (Arnold Toynbee, 1889-1975) сматрао је да се пред савремене Грке поставља једно од најважнијих питања: где треба да траже корене свог неохеленизма? Да ли само у антици, или савремени Грци ипак свој национални идентитет треба да вежу и за византијске хришћанске културне тековине. Чињеница је да се временом однос самих Грка према античком наслеђу променио – од првобитног негирања и одрицања, дошло је до помирења хришћанства и античке културе у Византији. Тек када се нова вера учврстила и канонски и у свести Грка, потиснувши сасвим митологију, уследило је заслужно признање античким Грцима за њихово посебно место у оквиру хеленске културе и традиције. Многи антички обичаји су преживели преко хришћанства које их је прихватило, задржало и прилагодило својим потребама, удахнувши старим садржајима сасвим нову форму и нов значај. Додатно, православна (и целокупна хришћанска) филозофија црпила је из богатог наслеђа античке књижевности и

филозофске мисли све непоходне елементе како би изградила своје учење. У време династија Комнина и Анђела нов хеленизам широких народних маса био је увелико оформљен као успешан спој и антике и православља. И поред тога што се долазак Турака на Балканско полуострво сматра једном од највећих трагичних цивилизацијских и културних последица по све балканске народе, он је макар у два сегмента био позитиван:

1. условио је да се јави чврсто јединство код свих покорених народа, да се додатно искристалише национална свест, да се сачува сећање на властиту прошлост те да се посебно негују народна традиција, обичаји и хришћанска вера. Туркократија је допринела да се балкански народи, па и сами Грци, још више окрену према себи и да се уједине те да се обавезно прилагоде новим историјским захтевима и свим друштвено-политичким околностима;
2. омогућио је да се изворни дух новог хеленизма додатно учврсти, рашири и да поприми нови правац развоја. Овај хеленизам је током пет столећа (од 1453. па до 1918) непрекидно обогаћиван новим садржајима и елементима из два света:

а) из турско-арапског, односно оријенталног,

б) из западноевропског, превасходно млетачког и италијанског.

Оба света, сваки на свој начин дијаметрално супротан, а по свом унутрашњем карактеру оштро оделита, преламала су се преко данашње грчке територије, условивши да се појаве две крупне културно-политичке и цивилизацијско-друштвене сфере утицаја које су се постепено утапале у претходно изграђен и учвршћен византијско-православни хеленизам. Осим некадашњих утицаја у одевању, до данас су остали видљиви они у кулинарству, у музици, у начину пословања и мишљења, у односу према раду, у начину очувања породице и породичних вредности итд.

О ИМЕНИМА ГРКА КРОЗ ИСТОРИЈУ

На питање *Ко су Грци?* до наших дана није дат један целовит одговор. Разлог томе је што се о Грцима говори из три различита угла (античког, византијског, савременог), при чему се губи из вида да је реч о јединственом континуитету постојања једног народа. Посматрано из таквих подела, чини се као да антички Грци немају никакве везе са Грцима из Византије, а да су савремени Грци нешто посебно. У бити, међутим, то није нити може бити тако. Ради лакшег проучавања дуге и богате грчке историје и грчке писане речи, извршена је условна подела на та три сегмента која се међусобно допуњују, преплићу, утичу један на други.

Грци су све до савремене епохе, односно до стицања независности у XIX столећу, били политички уједињени једино онда када им је претила опасност и када би их покорио неки страни освајач. Први пут се то догодило за време Филипа Македонског (Φίλιππος Β' ο Μακεδών) 338. године пре Христа после битке код места Херонеје. Упркос њиховој подвојености и разједињености, што представља феномен античког грчког државног и политичког духа, сви народи и цивилизације који су долазили са њима у контакт посматрали су Грке као припаднике једне и јединствене етничке групе. По Милану Будимиру, сви народи надевају имена другим народима, својим суседима, пошто они сами себе или нису никако називали или су називали друкчије, али тај назив није остао упамћен нити записан. Тако су, на пример, Персијанци Грке називали Јауна (*Yauna*). Овај етноним је одјек имена првих Грка са којима су се они сусрели: били су то јонски Грци које Хомер назива *Iáwones* (Јонци). Остало је забележено да су сви странци, који су долазили у контакт са Грцима ма где они били, знали Грке само под оним именом грчког племена са којим су били у контакту.

Етноним Хелен (Ἕλληνας) био је само један од назива за Грке. У Хомеровој *Илијади* је то било име неких народа из Ахилејеве домовине и, будући да је реч о највећем јунаку, логично је било што се тај назив почео употребљавати за читав народ. Већ од VII

столећа пре Христа има свегрчки (панхеленски) карактер. Када је реч о пореклу овог етнонима, према многим лингвистима, реч је о једној далеко старијој посуђеници из неког суседног језика са Балканског полуострва или из Мале Азије, која је доцније прихваћена као општенационално обележје. Са митолошке тачке гледишта, назив Хелен се везује за митског праоца Хелена, владара најјужније области Тесалије, Фтије (Φθία), и представљао је епонимног хероја грчког народа. Све до појаве хришћанства етноним Хелен био је у оптицају, да би потом био одбачен као пагански симбол.

Постојала су још три, по свему судећи, много старија етнонима која је и Хомер користио: Δαναοί, тј. Данајци, Αργεῖοι, Аргејци, и Αχαιοί, тј. Ахајци (Αχαιοί). Име Данајци се повезује са градом Аргом који је још у Хомерово доба био један од најважнијих центара Грчке. Према једној легенди, њиме је владао чувени краљ Данај. Име Аргејци, које је највероватније синонимно с именом Данајци⁵, потиче од имена града краља Данаја, а њиме се Хомер се служио да би означио целокупан хеленски народ. У *Илијади* стоји да су се оба племена наша на страни Агамемнона и да су срчано ратовали против Тројанаца.

Назив Ахајци односио се на две етничке групације Грка:

1. на Грке који су живели северно од Пелопонеза, у Тесалији, Месенији, Аргу и на Итаци,
2. на народ који је живео у древном граду Фтији, који се, такође, помиње код Хомера као део Ахилове краљевине.

Код Хомера овај назив употребљен је у најопштијем и најширем смислу, означавајући њиме све Хелене. Познато је данас да су за Ахејце знали и древни Хетити, који су бележили њихову древну постојбину Ахају (Αχαια) као A-hhija-wa.

⁵ Постоје и мишљења појединих научника (Вилсон, Метју, Болсер, Покорни, Бикс) да су Данајци и Аргејци две сасвим оделите гране те да између њих не може бити знака једнакости. Као доказ им служи, између осталог, и то што је Хомер набројао и једне и друге. Ови научници сматрају да су Аргејци населили територију око града Адане (Αδανα), неких 30 км од обале Медитерана у јужној Анадолији после пропасти микенске цивилизације. Као додатну потврду пружају и сачувани записи из времена фараона Тутмосиса III (1437) те Аменофиса III (1390-1352 пре Христа) који наводе постојање земље Данаје са градом Мукана (највероватније Микена).

После римског освајања Грчке 146. пре Христа, у језик продире нови назив - Ρωμαῖοι, *Ромеји*⁶ - који је, као такав, столећима фигурирао у званичним византијским документима, док је у грчком народу временом попримио поспрдно значење током туркократије, указујући на грађанина, односно на додворицу турској власти. За разлику од византијских учених кругова, који су усвојили назив Ромеји, у грчком народу се задржао стари назив који је и у западним културним круговима остао ознака не само за човека који је живео у антици, већ и за човека који и даље говори грчким језиком. Учени људи у Цариграду правили су разлику између хеленског језика (ελληνική γλώσσα), дакле језика који се говорио у класичном периоду, и ромејског језика (ρωμαϊκή γλώσσα), тј. оног званичног језика који је био у званичној употреби у Византији. Током туркократије назив Ромеј је у грчком народу добио конотацију „лукавог, препреденог човека“ - у смислу да се понаша недолично и удварачки према новој власти како би извукао корист за себе – и, по правилу, односио се само на грађане. У делима грчког револуционара Риге од Фере (Ρήγας Φεραῖος, 1757-1798), на пример, стоји етноним Хелен, баш као и у називу делу *Хеленска префектура* (Ελληνική νομαρχία) анонимног аутора из 1806, где се говори о неопходности подизања Хелена на општи национални устанак по узору на српску револуцију. Састављач овог полемичког списа је потписан као анонимни Грк, не као Хелен ни Ромеј.

С историјске тачке гледишта, назив *Хелени* се први пут појављује 548. године пре Христа за време 48. Олимпијских игара. Њега је употребио аркадски песник Ехемброт (Εχέμβροτος) у својој песми посвећеној Хераклу и његовој победи на Амфиктионичким играма⁷.

Римљани су Грке прозвали *Graeci*. Према Аристотелу (*Meteorologica* I, xiv), тако су се називали грчки становници данашњег Епира. Но, савременија виђења веле да су се тако самоназивали грчки колонисти с острва Еубеје и из Беотије са којима су Римљани долазили у контакт у граду Кума (основаног око 900. пре Христа) на територији данашње Италије. По свему судећи, име *Graeci* потиче од имена градића Граја (Γραία) из јужне

⁶ Византијска историја сматра се само наставком римске историје. Према томе, назив Византија потиче из каснијег времена и сами Византинци га нису познавали као таквог. Они су себе називали Римљанима-Ромејима (Ρωμαῖοι).

⁷ Реч је о врстама игара, сличним Олимпијским, које су се одржавале у околини неког религијског центра. На њима су учествовали одабрани представници из свих држава-полиса који су се налазили у близини тог центра.

Беотије који се, по грчком историчару Страбону (IX 2.10), налазио у близини града Оропа. Име Грк, данас тако раширен по свету, потиче, уствари, од латинског придева *Graecus* који је у свакодневном говору истиснуо оригинални назив колониста Граији, Graii (Γραιοί).

Овај кратак преглед етнонима који су представљали Грке, наводи нас на кључно питање: ко су у ствари били Грци, с обзиром на велико шаренило термина, које је пратило њихов назив? Иако је најважнији критеријум у решавању ове дилеме био језик, ипак, је постојало мишљење да су Грци, поред језика, имали још много тога заједничког. Тако се, на пример, у одломку из Херодотове историје од Атињана тражило објашњење зашто не би никада издали Грчку. Они се у свом одговору позивају на реч (термин) *ἑλληνικός* (hellenikos) који код њих изазива ништа друго до „осећање праве припадности грчком народу“, тј. у дословном преводу на „гречество“, што би одговарало нашем појму српства. То заједничко припадање објашњавају тиме да у њиховим жилама тече иста крв, да имају исте храмове и богове, исте жртве (иако су ритуали негде били потпуно различити), као и исте обичаје. Премда је грчко становништво говорило различитим дијалектима, сви ти грчки дијалекти су међусобно били разумљиви у великој мери.

Постоје још две битне институције везане за заједничко порекло Грка. Једна се тиче поштовања заједничких пророчишта, попут оног Аполоновог у Дидими у Малој Азији, које никада није било завршено, или у Делфима, такође посвећеном Аполону. Друга је била учествовање на Олимпијским играма у Олимпији на Пелопонезу (списак победника на Олимпијским играма сеже до 776. г. пре Христа). Грци су одувек сматрали да постоје веома рационални разлози да себе сматрају различитим и посебним у поређењу са варварима (βάρβαροι), како су називали остатак човечанства. Њихове су језике посматрали као тек незнатно унапређену верзију онога што су они називали „бар-бар“. За старе Грке „бар-бар“ није било ништа друго до најобичнија ономатопеја звукова које производи животиња. Тако Херодот у својој *Историји* каже за језик етиопског народа Трогодита да наликује цичању и крештању слепих мишева. Еурипид (Ευριπίδης, 480-406. пре Христа) у *Ифигенији у Аулиди* (Ιφιγένεια εν Αυλίδι, 1400) јасно је назначио да је разлика између Грка и варвара та што су ови први предодређени за слободу, ови други за ропство. Оно по чему се Хелен разликовао од било ког варварина, како је збирно навео у делу *Римска археологија* (Ρωμαϊκή Αρχαιολογία 1,89,4) хеленистички историчар и ретор

Дионисије из Халикарнаса (Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, 60. пре Христа-7. после Христа), јесу четири кључне одлике:

1. префињен језик,	2. образовање,
3. религија,	4. владавина закона.

И заиста, ова четири елемента умногоме јесу била кључна за разликовање Грка од свих осталих народа. Чак и данас савремени Грци истичу како је њихов језик посебан, јединствен, да је он био тај који је све друге европске језике уздигао. Истина је да су Грци били јединствени у европској историји и традицији: током читаве своје документоване историје, па и за време туркократије, успевали да негују и чувају своју културу и образовање те да их развијају. Додуше, требало би имати у виду да стари Грци нису знали много о народима са којима су долазили у непосредан (дужи или краћи) додир, о њиховим обичајима, веровањима, језицима, а све што су посматрали и упоређивали, сравњивали су искључиво са своје „напредне“ позиције и „узвишеног“ становишта. Данас, међутим, археологија и историја недвосмислено показују да сви ти народи, „варвари презира вредни“, и нису били толико варвари, неуки, неписмени. Но, чињеница је да антички Грци нису ни хтели ни желели да се мешају са странцима који су им били, у највећем броју случајева, робови. Усмереност античких, а касније и византинских Грка, према себи самима условила је да се код Грка начелно јави отпор, подозрење и неповерење према оном другоме, да заживе и егоцентризам и етноцентризам који се и данас осећају снажно, будући проткани и јаким религијским фактором.

ПЕРИОДИЗАЦИЈА ГРЧКЕ ИСТОРИЈЕ

Подела грчке историје на класичну, средњовековну и савремену потиче из XVIII столећа. У историји Грчке и Грка разликују се три најважнија културно-цивилизацијска периода:

1. СТАРИ ВЕК – Према свим научним класификацијама, старом веку припада старогрчка или античка историја. То је период који је трајао од другог миленијума пре Христа па до 330. године или, по неким другим историјским виђењима, до 529. године, када је цар Јустинијан затворио Академију у Атини.

Унутар овог изузетно дугог историјског раздобља грчке историје разликују се следеће међуфазе:

- *Критско-микенско раздобље,*
 - *Хомерско доба (XI-IX ст. пре Христа),*
 - *Архајски период (VIII–VI ст. пре Христа),*
 - *Класично доба (V-IV ст. пре Христа)*
 - *Хеленистичко доба (II половина IV ст. пре Христа до средине I ст. пре Христа).*
2. СРЕДЊИ ВЕК – Када је реч о средњовековној грчкој историји, она почиње Константиновим оснивањем Новог Рима (Константинопоља) 330. године, а завршава се његовим падом под Турке 1453. године.

Овај период назива се још и периодом Византијског царства које је прошло кроз три наредне фазе:

1. *Рановизантијски период* (324/330– 610),
 2. *Средњевизантијски период* (610 –1204),
 - а) *раносредњевизантијски период* (610–1025),
 - б) *каносредњевизантијски период* (1025–1204),
 3. *Касновизантијски период* (1204–1453)
3. **НОВИ ВЕК** – Под новим веком грчке историје подразумева се савремена грчка историја која је почела након другог пада Константинопоља и која траје до данашњих дана.

Унутар ове историјске целине запажају се следећи важни потпериоди:

1. владавина Турака и борба против туркократије (1453-1821),
2. борба Грка за независност током XIX и XX века (1821-1912),
3. Балкански ратови (1912-1913),
4. Први светски рат (1914-1919),
5. Малоазијска катастрофа (1919-1923),
6. међуратни период и Други светски рат (1923-1941),
7. грађански рат у Грчкој (1946-1949),
8. владавина војне хунте (1967-1974),
9. период демократије (1974-)

ТРЕЋИ ДЕО

Неолитска култура Грчке

Савремена историјско-археолошка проучавања показала су да је током неолита у Грчкој, који је трајао од 6800. до 3200. године пре Христа, дошло до постепеног развоја главних темеља на којима почива данашња грчка култура и цивилизација. Тада су настала најранија насеља у источним крајевима Грчке. Све упућује на чињеницу да су се миграције становништва највероватније одвијале из правца континенталног дела Мале Азије, из данашње Анадолије, према егејским острвима и Тесалији. Њих је изазавала, како сматра један део научника, велика пренасељеност тих области и недостатак плодних површина. Други део научне јавности верује да су миграције покренуле климатске промене, попут дуготрајних суша, обилате кише, ширење пустиње и слично. Ти древни прастановници Грчке су са собом донели вештину прављења грнчарских производа и узгајали су стоку. Пут којим су стигли водио их је преко обала Црног мора до Тракије, а одатле према Македонији, Тесалији, Беотији, Епиру и Пелопонезу. Други миграциони талас, како се верује, захватио је Крит.

У овом историјском добу клима северне хемисфере већ је увелике оставила иза себе последње ледено доба, што је имало за последицу да се неолитска насеља подижу

дуж свих праваца миграционих кретања. Нема сумње да су повољна клима и релативно неометан културни, техничко-технолошки и цивилизацијски развој омогућили овим заједницама да лагано напредују. Због тога су оне временом постајале економски оснажне и у културно-цивилизацијском погледу изразито напредне. Научници су мишљења да су првобитни облици трговине (робна трампа) поспешили укупан развој занатства и његово ширење по Медитерану. Развој занатства је у стопу следило усавршавање свих техника ткања, а за ткањем и развој уметности. Археолошки докази сведоче о узнаткованом узгоју домаћих животиња, о гајењу житарица, о градњи бродова (ово посебно на крају неолитског периода) и о развоју насеља. Насеља су била правилно груписана око центра и увек подизана или у низинама поред река или око извора воде. Спрва ниједно од њих није могло имати више од стотину становника који су, за разлику од становника у неолитским насељима широм Европе, становали у кућама подигнутим на чврстим каменим темељима и имали зидове и кровове од густог слоја набијене глине и дрвета. Оно што је заједничко за све неолитске грађевине у Грчкој јесте да су имале само једну просторију величине од десет до педесет метара квадратних. Грчка је у неолитском периоду била највероватније и прва земља „фармера“ у Европи.

Процент експлоатације хране из природе био је веома низак. Научници су једногласни у оцени да је овај агропасторални облик привређивања био безмало јединствен у Европи, будући да се није заснивао на лову крупне дивљачи. И заиста, ако узмемо у обзир да се географија терена грчких територија није битније променила од последњег леденог доба до данас, разумећемо зашто је ово изузетак. Непостојање густих шума, мочварних терена те области погодних за испашу као и климатски услови суптропско-медитеранског карактера учинили су да се са територије данашње Грчке повуче свака врста крупне дивљачи којој такви природни услови нису обезбеђивали опстанак. Током најранијих фаза неолитске ере су насеља подизана на најплоднијим алувијалним и колувијалним земљиштима, јер су могла обезбедити несметано снабдевање водом. У неолитским налазиштима у Грчкој нису нигде пронађене кости великих товарних животиња тако уобичајених у другим деловима света (магараца, мазги, мула, коња, волова). На налазиштима у Тесалији пронађени су дубоки ровови и јарци око неолитских насеља за које се претпоставља да су служили за наводњавање поља и за обезбеђење пијаће воде.

Доказ да су насеља у неолиту била непрекидно настањена прижили су научницима како кости ситнијих домаћих животиња (попут костију свиња, коза и прасића), тако и дубоки слојеви земље на бројним хумкама у грчкој Македонији (познате као тумбе, τοὐμλες), Тесалији (у виду магула, μαγούλες), у континенталном делу Грчке као на Криту (Кносос, Фестос). Овакве хумке су сасвим уобичајена појава у Грчкој, што се никако не би могло рећи за остали део Европе тога доба. Густина насељености и величина самих насеља су значајно већи у бројкама на северу Грчке у односу на Пелопонез, на пример, и на острва, попут Крита. Постоје чврсти докази да је већ на самом почетку неолитске ере била разграната трговина робом како од значаја за широку употребу (углавном алат од камена и од другог материјала од ког је прављен) тако и за наменску употребу (предмети израђени од шкољака и, нешто касније, метала). И док постоје директна сазнања о постепеном формирању и јачању заната, докази о томе да је друштво тих заједница било подељено на слојеве и да је имало сложену хијерархијску структуру власти су тек узгредни. Монументална архитектура, везана за погребну или ритуално-церемонијалну функцију, готово да не постоји.

У Тесалији почетак неолитског периода, назван *акерамичким*, може се грубо везати за прву половину седмог миленијума пре Христа. Откривено је десетак насеља, од којих је оно код Агрисе можда и најважније. Управо су ту научници пронашли доказе да је становништво увелико узгајало житарице (јечам, раж, пшеницу) и гајило стоку. У јеловнику су биле заступљене и махунарке (грашак, сочиво, пасуљ, пистаћи) као и дивље маслине. У исушеном кориту реке откривено је шест овалних усека које је људска рука направила, а који су служили највероватније за усмеравање воде према ораницама. Куће овог неолитског насеља више су личиле на колибе које су, према схватањима грчких археолога и историчара, касније дограђиване да су имале приземље и спрат. Већина европских научника сматра да се то никако није могло десити у то време. Овај период се назива акерамичким, пошто није пронађен ниједан предмет начињен од печене глине, али је утврђено да су становници правили грнчарске производе у виду једноставних овалних тањира, незнатно заобљених линија и посуда прилагођених да се из њих пије. Све те предмете су сушили на сунцу. Између 30 и 60% обрађеног и ломљеног камена припада опсидијуму. Неки пронађени украсни предмети веома асоцирају на прототипове минђуша или, можда, на посебне украсе који су се провлачили кроз носнице или усне.

Период раног неолита (приближно 6000-5300. пре Христа) донео је иновације у грнчарској техници: пронађене су лепо урађене вазе и посуде правилних линија које су први пут бојене црвеном и белом бојом. На локалитету Неа Никомедија (Νέα Νικομήδεια), неких 60 км југозападно од Солуна, откривени су остаци четири грађевинска слоја, један преко другог. Уз помоћ методе анализе угљеником C14 установљено је да захватају период приближно 5800-5300. година пре Христа. Реч је о једном изузетно богатом налазишту у облику „отвореног насеља“ које пружа важне доказе о начину градње кућа и о животу његових становника. Управо у Неа Никомедији постојала је једна зграда највероватније посебне намене – намене „храма“. Научнике је на овај закључак навела сама њена унутрашња архитектонска конструкција: правоугаони простор деле две паралелне колумне стубова на три приближно једнака дела, од којих средишњи део има и потпорне стубове. Постоје и мишљења да је та зграда пре припадала условно речено краљу или неком из врха саме хијерархије. Према анализи локалитета, утврђено је да су зидови кућа били од дебала дрвета споља облепљивана густим наносом блата као изолацијом. Осим улаза у кућу, није било ниједног другог отвора а свака је кућа била опасана оградом.

Почетно је целокупно ово насеље окруживао зид да би у каснијим периодима око града био прокопан дубок јарак који је више служио за наводњавање њива него за одбрану насеља. Поред већ познатих житарица (жита, али не хлебног, јечма и овса) као и сочива, у исхрани су били заступљени још и пасуљ и грахорица. Овце, козе и свиње су такође гајене, а исхрана је неретко допуњавана месом уловљене ситније дивљачи (најчешће зеца) и рибе.

Када је реч о грнчарији, она је, иако монохромна, разноврсна и изузетно богата. Или је равна и углачана или сасвим закошена и изглачана. Чини се да су постојали утврђена техника сликања по грнчарији и наношења боја по обрасцу црвена-бела или, по нешто ређим, бела-црвенкасто-браон. Велике фигурине од теракоте оличавају јасне женске ликове дебелих бокова, истакнутих облина и сасвим упалих очију. Научници су још у дилеми шта су представљале: да ли су то били прикази трудница или су представљале нека женска божанства. Само у „храму“ је пронађено мноштво таквих фигурина заједно са две углачане камене секире као и једно тајно спремиште са 400 сечива од кремена. Други камени предмети укључују „сликовне печате“ (такозвани

пинтарадес, πινταράδες)⁸, секире, „минђуше“, изрезбарене жабе, док сечива од кремена и лидијског камена имају дршке од кости или дрвета. Врхови стрела од глине надмашују по својој уметничкој изради оне израђене од камена. Свакодневни употребни предмет (игле, удице, прибадаче, шила) направљени су од костију животиња. Мртви су сахрањивани унутар самог насеља у згрченом положају у плитким јамама ископаним подаље од кућа или у обрушеним зрадама. Ни у једном гробу нису нађени луксузни или употребни предмети, осим у једном случају где је облутак стављен у уста покојнику.

Средњонеолитски период или култура Сескла (око 5300-4400. пре Христа)

Период средњег неолита је у Грчкој означен као култура Сескла (Σέσκλο, према имену локалитета поред истоименог грчког насеља у близини града Волоса). Ова фаза неолита представља далеко напреднији тип друштвеног и економског развоја. У односу на све остале из овог периода, локалитет Сескло одликује се једним акропољем (ακρόπολις) ког је окруживао град подигнут тик испод њега на површини до 30 хектара. У овом насељу је стално живело између 3000-4000 становника. Иако је сâм акропољ, у облику издвојене цитаделе, био окружен зидом дебљине и до једног метра, он му није могао пружити неку озбиљнију заштиту, али је ипак имао својеврсну фортификациону меру. На другим локалитетима из овог периода уочава се на истом месту, уместо зида, релативно дубоко јарак. На акропољу у Сесклу било је подигнуто неколико четвртастих и правоугаоних грађевина. У самом центру налазила се правилна правоугаона грађевина названа мегарон (μέγαρον) са тремом на дужој страни и аксијално постављеним вратима на краћој. Одмах до ње налазила се правоугаона грађевина од две просторије, само нешто мањег обима, која је служила као грнчарска радионица чији су потпорни зидови придржавали кров. Да је зграда заиста била у функцији поменуте радионице сведоче

⁸ Пинтарада је врста слике која, по свом типу, одговара малој или умањеној репродукцији. Ова реч се може наћи у многим медитеранским језицима, а преузета је из галицијског језика. У њеној основи је глагол pintar (цртати, нанети боју) од ког су потекли глаголи у шпанском и португалском (pintar) као и енглески глагол to paint с истим значењем.

бројни пронађени употребни предмети од печене глине у облику најразличитијих типова посуђа и посуда изузетних облика, величина и запремина. Ова грнчарија је најчешће бојена у беле и црвене нијансе. Посебно се истичу прецизно урађене натуралистичке фигурине у виду идола које, по свему судећи, приказују женска божанства. Само једна од свих њих се издваја по својој лепоти, реалности приказа и необичности композиције, јер приказује жену у седећем положају како држи дете на крилу. У оближњим пећинама пронађене су и савршено обликоване фигурине различитих животиња у печеној глини које су становници приносили својим женским божанствима као жртву. До данас се за најстарије познате неолитске артефакте сматрају они пронађени на Криту у Кнососу – датирају приближно 3500 година пре Христа.

Свака грађевина у Сесклу поседовала је по неколико засебних просторија међусобно одвојене уским ходником. Њихови темељи су грубо обрађени комади камена од око једног метра у висину на које су затим полагање цигле од блата. Кровови су били накошени (према остацима кућа из локалитета Кранон), а постојали су и одговарајући отвори у зидовима за прозоре и врата. Оно што веома интригира научнике јесте одсуство гробова на локалитету Сескло што их наводи на помисао да је гробље или било подаље од насеља, или погребна церемонија није сматрана доличном па су тела једноставно изношена из града и негде остављана. Међутим, можда би пре требало узети у обзир и чињеницу да су тела спаљивана. Где тачно, да ли у самом граду или ван њега, да ли је постојало неко посебно место или се спаљивање увек одвијало на неком другом месту, остаје и даље велика загонетка. Подаци са других локалитета из периода средњег неолита, као они из пећине код Просимне у Арголиди, говоре умногоме у прилог овој тези – да су неолитски становници Грчке пре прибегавали кремацији покојника него подизању класичног гробља. У близини града Ларисе на локалитету Суфли (Σούφλι) пронађено је најраније неолитско гробље у Тесалији с урнама од црне углачане керамике у којима се налазе остаци (кости) кремираних.

Неолитско насеље Сескло уништили су почетком IV миленијума пре Христа дошљаци са севера који су били и боље опремљени и боље наоружани. Њиховим доласком започета је фаза позног неолита (трајала је 4300-3300. пре Христа) која је понајбоље оличена такозваном *културом Димини* (по имену оближњег места Διμῖνι у Тесалији у близини града Волоса). Придошлице, које су унишtile Сескло, на 0,8 хектара

подигле су ново насеље у форми концентричних кругова. Најпре су научници мислили да су то били својеврсни прстенови одбране самог срца насеља, али данас је поуздано утврђено да се на тај начин делила земља на једнаке части (парцеле). И ови становници наставили су да узгајају исте житарице и да гаје исте домаће животиње (козе, овце, краве, свиње, псе). Из археолошких података прикупљених у неолитском насељу у близини места Аргисе види се да су крупне домаће животиње ту држане неких 8300 године пре Христа. Слична је ситуација и на локалитету Сескло. На локалитету Димини пронађена је разноврснија грнчарија. Натуралистичке фигурине савим су нестале, али је далеко више пронађених схематичних фигурина од белог мермера које умногоме подсећају на фигурине из раног бронзаног доба са Киклада. Разлике у архитектури између грађевина на локалитетима Сескло и Димини су тек незнатне. Овај неолитски локалитет издваја се од свих других по томе што је у њему започето ново историјско поглавље у историји Грчке - управо су његови становници били први који су на грчком тлу почели да израђују предмете од бронзе - ножеве, прављене за различите намене, и мачеве.

Пеласги

Ново питање које се поставило пред научницима током одгонетања неолитског мозаичког миљеа било је – ко су били становници Грчке тог периода? Да ли је то било аутохтоно становништво Балканског полуострва, или је реч о придошлом становништву? Чињеница је да су неолитска насеља на северу Грчке трпела повремене инвазије непознатих дошљака, што ће рећи да је било преодичних насељавања, односно насељавања у таласима. На основу савремених археолошких истраживања, грчки лингвиста Бабињотис (Г. Μπαμπινιώτης) изашао је 1988. године пред научну јавност тезом да су пре постојања микенско-хеленског слоја кључну улогу на територији данашње Грчке одиграла два далеко старија – први и најдубљи слој јесте каримски, о коме се данас врло мало зна, други је лелезијски. За њега је до сада поуздано утврђено да у себи садржи неке опште индоевропске компоненте и да су га у Грчку донели народи са Дунава. Бабињотисова теза настала је након стогодишњих дијахроних проучавања хеленске културе и цивилизације, а ослања се и на све релевантне резултате истраживања других лингвиста из најразличитих области језичких проучавања.

У јеку највећег европског интересовања за историју грчког језика и хеленске културе, немачки лингвиста Паул Кречмер (Paul Kretschmer) приметио је да се у оквирима старогрчке лексике примећује један велики број речи чије етимолошко порекло никако није могло бити грчко. Зато је 1896. године сва своја запажања и тумачења изнео у делу *Увод у историју грчког језика*, претпоставивши да је у питању неиндоевропски супстрат. Другим речима, те речи нису потекле ни из једног познатог индоевропског језика, па ни из грчког. Потоња археолошка, историјска и лингвистичка проучавања на подручју Мале

Азије источно од Троје, на територији древног Хетитског царства, изнела су сасвим друкчија виђења и сазнања. Највећи успех у том погледу било је дешифровање хетитског клинописа 1917. године. Ово сазнање је изазвало својеврсну револуцију у науци, јер се тако установило да је ондашње уврежено мишљење како је грчки језик био најстарији у области Егеја било сасвим погрешно. Зато је Кречмер 1925. битно изменио свој раније изнети став, рекавши да је прегрчки елемент био и неиндоевропски и протоиндоевропски. Овај други је назвао „понунавским“ или „са Дунавског простора“ (Donauländisch).

Савремена наука сматра да је предгрчки период припадао једном древном народу (или племену) по имену Пеластима. Верује се да су дошли са севера Европе и да су постепено настанили Источни Медитеран. На западу су најдаље стигли до Сицилије и острва Лампедузе. Када су се спустили и зашто, поузданих одговора још нема, мада једно од понуђених решења дају климатолози. На основу њихових реконструкција, иступили су пред научну јавност средином 90-тих година прошлога века са хипотезом како су прве сеобе индоевропских народа биле изазване појавом крупних климатских промена на северној хемисфери Земље у периоду 6000-5000 година пре Христа. По њима, реч је о наглom захлађењу, односно о веома брзом ширењу леденог омотача, па су кренули ка топлијим и умеренијим крајевима најпре они народи који су обитавали у пределима мање захваћеним или погођеним захлађењем, попут Пеласта. Пеласта су се зауставили на Балканском полуострву: осим егејских острва (Крит, Лезбос, Андрос, Имброс, Самотрака) населили су и тло Пелазгије, односно континентални део Грчке (Тракија, Македонија, Атика, Пелопонез).

Археологија је доказала да Пеласта потичу из средишњег Подунавља, јер су донели са собом елементе такозване „тракасте керамике“ која је за то подручје карактеристична. У митском добу је у Пелазгији оформљен већи број племенских заједница, а она најбројнија постојала је првобитно у Тесалији. Територија те заједнице је остала забележена у античким изворима двојачко: као *Пелашко поље* (Πελασγικόν Ἄργος /или Πεδίον/ каки стоји у *Илијади*, односно у Страбоновој *Географији* /Στράβων, 65. пре Христа-23. после Христа/, и као *Пелазгија* (Πελασγία у наводима Херодота /Hρόδοτος, 484-426/), у значењу „земља Пеласта“. Услед потоњих миграција Пеласта према југу дошло је до њеног разбијања чиме су се Пеласта постепено ширили по Хелади и егејским острвима. Око XVII века пре Христа у Атици и у Атини појавила се пелашка династија Ерихтонида

(Εριχθόνιοι) која се може документовано пратити све до 1044. године пре Христа. А далеко пре појаве Дораца на Пелопонезу је у XIX веку пре Христа постојало пелашко краљевство у оквиру митолошке заједнице у месту Аргос на челу са краљем Инахом (Ίναχος) која се може археолошки пратити до самог краја XIV века пре Христа. Ово мишљење научника заснива се на старогрчким изворима који јасно бележе да су ту, пре Хелена, живели Пеласти. Лингвистички посматрано, велики број сачуваних топонима, хидронима и оронима у Грчкој имају карактеристичан негрчки, односно пелашки, наставак –**ητος/-σος/-τος** (-**ηθος**, -**σός** // -**ττός**) који непобитно указује на њихову присутност у тим областима:

Κόρινθος	- Коринт	Ζάκυνθος	- Закинтос ⁹
Υμηττός	- Имитос	Αττική	- Атика
Παρνασσός	- Парнас	Λάρις(σ)α	- Лариса ¹⁰

Антички путописац Паусанија вели у *Опису Хеладе* како су Аркађани приповедали да је прворођени човек човек био Пелазг који се истицао снагом, разумом и лепотом и који је превазишао све смртнике добрим особинама своје душе. Он је, по доласку на престо, почео учити људе како да подижу куће (колибе) да би се заштитили од кише, ветра, хладноће те како да од коже и вуне праве одећу и обућу. Забранио је људима да једу лишће, корење и семенке, јер су у већини по човека отровне, а подучио их је како да узгајају само оне биљке које су корисне. Песник Асије је потом описао тог Пелазга у епској песми, рекавши да је рођен „из црне Земље“, на високим падинама планине и да је био зачетником смртног људског рода. По свему судећи, Прометеј је био пелашки бог, јер његова дела, описана у грчком миту, у потпуности одговарају делима Пелазга – њих двојица су најбољи представници пелашке културе и њеног доприноса даљем цивилизацијском напретку Хелена.

⁹ Имена у српском наведена према географској физичкој карти Грчке, М@gic М@p, Београд, 2006.

¹⁰ Наводимо неколико старогрчких речи на које је лингвиста Кречмер указао у своме раду:

σμίψθος /чит. зминтхос/	- „миш“	ασάμινθος /асаминтхос/	- „када“
τέρμινθος /терминтхос/	- „терпентин“	λαβύρινθος /лабиринтхос/	- „лабиринт“

На Криту је дуго постојало предање да су древни Дактили и Корибанти, пелашка племена, научили људе како да припитомљавају животиње (овце, свиње, козе, коње), како да од њих чине стада и како да израђују одећу од вуне. У тој легенди су казивало и како су подучили људе ратовању и бацању копља (најважнијем пелашком оружју), како су их организовали да живе у заједницама, из којих су настали потом градови, како су их учили да поштују вољу богова, да им се покорavaju и да живе умерено и скромно (према наводима Диодора са Сицилије /Diodoros Siculus, I столеће пре Христа/). Сва ова (историјска, митолошка, археолошка) сазнања подударaju се с општим сазнањима о неолиту, што ће рећи да су Пеластии били главни носиоци неолитске културе и цивилизације у Грчкој. На пелашкој грнчарији уочавају се јасне подударности по шарама, митским симболима и облику са другим неолитским грнчарским предметима из Европе.

Антички грчки извори (пре свега, Херодот) говоре да су Пеластии први донели култове богова те да су Аркађани били први који су им приносили жртве, изводећи при томе и ритуално-церемонијалне радње. Оно што је познато јесте да су древни Хелени позајмили ако не све, а оно већи део пелашких богова и прихватили их као своје (то наводе Херодот, Платон у *Кратилу*, али и римски песник Овидије у стиховима у *Енеиди* /стихови 281-282/). Херодот у *Историји* казује да су Пеластии имали високо развијену културу, да су некада живели заједно с Атињанима те да му није познато којим су језиком говорили, али је поуздано знао да је то био неки „варварски“. Хомер у *Илијади* наводи да су обожавали Зевса; у том га смислу нешто касније допуњава Херодот, написавши како су Грци позајмили имена својих богова управо од Пеластии¹¹. Данас је поуздано утврђено да је богиња Хера била изворно врховно пелашко женско божанство¹² баш као што је и древна грчка митска прича о Хелијевим кочијама, које ужурбано тутње дневним небом, својеврсни одраз далеко ранијег пелашког мита.

¹¹ Да је ова тврдња тачна, доказао је и прослављени бугарски лингвиста, академик Владимир Георгијев. Он име богиње *Деметре* (Δημήτηρ) етимолошки реконструира на следећи начин: да се у овој речи налази изворни грчки корен, према свим правилима развоја грчког језика, име богиње би требало да гласи *Хо-μῆτηρ* /чит. хо-метер/, пошто би почетни елемент био изведен од грчке речи за земљу, *χθων* /чит. хтон/. Но, то се није догодило. По Георгијеву, почетни елемент у имену богиње Деметре, *Δη-*, јасно показује везу с индоевропским кореном **dhe-* у значењу „земља“. Отуда њено име у преводу на српски гласи „Мајка Земља“.

¹² Етимолози су утврдили да се њено име не може протумачити грчким пореклом.

Цивилизација Пеласта била је веома напредна и мирољубива по суседе, а успешно је успоставила власт и на копну и на мору. На једном староегипатском храму у Теби, подигнутом на почетку XI столећа пре Христа, стоји да је само египатска војска фараона Рамзеса III зауставила такозване „народе са мора“ који су се незауостављиво кретали у правцу истока. Међу њима били су и Пелишти/Пелисти, смртни непријатељи Египћана, носиоци нове вере и културе (били су грнчари и кујунције). Ови народи условили су изгледа и пад Троје и Хетитског царства. Фараон Рамзес III их је спречио да уђу у Египат, а што се може и данас видети на уклесаним записима, цртежима и осликаним приказима. На њима су освајачи приказани као типични Грци који у рукама држе грчко оружје. Натписи поименце наводе следећа грчка племена:

D-n-j (Donoja)	→ Данајци
Ah-yw-sa (Ahajwasa)	→ Ахајци
P-r-s-t (Pelišti/Pilišti/Pelisti)	→ Пеласта

Хетитски клинописи из нешто ранијег периода такође наводе једно веома ратоборно грчко племе, Ахајце (хетитски Ahiyawa), које, по њиховим записима, није имало властитога имена, али које се бавило земљорадњом и сточарством.

Савремени лингвисти верују да се у имену Пеласта крије кључно решење њиховог порекла. У основи њиховог етнонима се назире индоевропски корен **pelag-s* из ког је потекао назив грчке области Пелагонија и илирска реч *pelk*¹³ у значењу „бара“, „глиб“, „локва“. За северне крајеве Балкана и Европе, прилично влажне, а богате дрвеном грађом, зидана насеља нису била практична, већ више колибе од дрвета и прућа. Верује се да су Пеласта населили и велики део Западног Балкана (Далмацију), где су постојали пространи пашњаци. Научници сматрају да је нагли продор Келта (IV-III столеће пре Христа) сузбио ширење Илиро-Пеласта по Балкану. Постоје чак и мишљења да су балкански Јужни Власи (код нас познатији од именом Цинцари) претопљени Илиро-Пеласта који су отрпели романизацију. Милан Будимир сматрао је да се један део Пеласта временом утопио у неајолске Грке, а други у Словене. По њему, словенска и пелашка реч за град (од

¹³ Из ње је потом потекла албанска реч, *pellg* /чит. *пелг*/, с истоветним значењем.

индоевропског корена *gordhos) има исто значење – указује на „дрвени град“, што је супротно средоземном зиданом. То би био још један важан доказ у прилог тези да су Пеласги заиста дошли са севера Балканског полуострва и Подунавља и да никако нису могли бити староседеоци.

Рано бронзано доба (2900-2000. пре Христа)

Бронзано доба (или такозвана рана хеладичка ера) започело је на Криту приближно 2900-2800. пре Христа и трајало је све до 1050. пре Христа. На острвима у Егеју и на Кикладима оно је почело нешто раније, почетком IV миленијума пре Христа. На основу анализе површине и структуре сваког насеља, утврђено је да оно није било велико и да је у њему могло живети између 300 и 1000 становника који су били вични у добијању бронзе. Иако су први бронзани предмети стигли око 3000. године пре Христа на тло Грчке, по свему судећи овај метал није одмах привукао пажњу. Са доласком бронзе стигли су и други племенити метали - злато, сребро и олово. Потоња појава ових метала и предмета израђених од њих указују да је друштвени систем у тим насељима био увелике развијен и напредан. Пошто су једино имућни могли да их поседују, само су у појединим гробницама из раног бронзаног доба пронађени предмети направљени од њих. Бронза је била веома ретка и скупа, а бакар се морао увозити из далека, најчешће са Кипра. Ископавања на локалитету у близини села Лерна (Λέρνα) показала су нешто неочекивано: да су становници раног бронзаног доба водили рачуна о својим стварима. У појединим гробницама су пронађене бронзане и глинене корпице с јасно утиснутим печатом њиховог власника. Насеље Лерна је специфично и по томе што су зидови кућа били начињени од мањих камених блокова и што су кровови покривани глиненим плочицама налик на црепове. Свака кућа имала је и јасно постављену ограду у виду правилно наслаганог нетесаног камена. Ово напредно насеље су изгледа напали непознати дошљаци са севера и сасвим је уништено у пожару огромних размера.

У бронзаном добу развијен је и посебан начин сахрањивања мртвих. Пронађени су гробови или једноставне гробнице укопани у стене у којима је било места или само за једну особу или за читаву породицу. Заједно са мртвима, полагаани су и мали ћупови од печене глине напуњени храном и пићем (вино, маслиново уље, вода). Из начина полагања мртвих у гробове и вођења рачуна о потребама покојника јасно се види да су људи бронзаног доба поседовали веома развијену и сложену свест о животу и смрти, па се не искључује теза да је веровање у загробни живот било искристалисано, да су се усталиле ритуалне радње и церемоније те да се постепено рађала и формирала основица из које је проистекла грчка митологија.

Насеља у бронзаном добу подизана су или на узвишицама или у долинама, али увек у непосредној близини воде. Ова подручја била су и далеко издашнија за пољопривреду и сточарство. Свака кућа била је слична једна другој: камени темељи и зидови од блата чинили су једну просторију у којој је постојало централно место за огњиште. Чланови породице спавали су на каменим клупама поређаним уза саме зидове куће. Те клупе користиле су се и као полице за одлагање ствари, посебно кухињског посуђа. Оставе су биле или укопане у земљу, одмах поред улаза у кућу, или су за ту намену посебно прављена мала спремишта од дрвета и трске. Економска моћ сваког насеља директно је зависила од оруђа за рад, од оружја и од пољопривреде, а узгредно и од уметности и архитектуре. Обилато су узгајане житарице и махунарке, отпочета је садња и гајење винове лозе као и питоме маслине. Главни извор меса потицао је од оваца и коза. Према етнологима, чувени грчки сир фета можда је рођен управо тада. Потреба за металима и предметима од метала учинили су да се развије и учврсти економија на нивоу трампе, али и да се становници тих насеља упусте у оснивање првих колонија, можда баш на местима где су пронашли тражене руде. Познате митске приче о Аргонаутима и Јасону, на пример, или о Тројанском рату и о Одисејевим бескрајним лутањима по беспућима мора изгледа да су баш тако зачете¹⁴. Поред развијеног грнчарства, усавршавана је временом и техника обрађивања камена и клесања у камену о чему сведоче бројне фигурине пронађене у гробовима и на свим локалитетима из бронзаног доба. Прерада и обрада метала, посебно у виду украсних предмета и предмета за свакодневну употребу, ткање и израђивање

¹⁴ Ово мишљење подржавају, између осталих, и Роберт Гревс и Мајкл Грант.

тканина, о чему постоје само узредни подаци, достигли су свој врхунац при крају бронзаног доба.

Бронзано доба утрло је пут развоју кикладске цивилизације која је уступила место минојској, а она микенској. Све три биле су јединствене на овом географском терену Европе и Балкана. Кикладска уметност умногоме следи прото-индоевропску црту, јасно видљиву у култури Лепенског вира код нас, док су се последње две одликовале својим изузетним посебностима и јаким напретком који јр био право огледало њихове велике економске моћи те укупне техничко-технолошке и цивилизацијске развијености.

Кикладска култура захвата период позног бронзаног доба групе острва у Егеју, Киклада, од приближно једног миленијума (3000-2000. година пре Христа). Прва ископавања на овим острвима започели су средином 80-тих година XIX столећа археолози из Атинске британске школе (British School at Athens, Βρετανική Σχολή Αθηνών) предвођени грчким археологом, Христосом Цунтасом (Χρήστος Τσουντας, 1857-1934), који је успешно руководио и археолошким ископавањима на локалитетима Сескло и Микена. Систематска проучавања откривених гробница на неколико кикладских острва условила су да овај научник уведе 1899. године у археологију посебан термин за ознаку развијене бронзане културе у том делу Грчке, кикладска. У гробницама су пронађене многобројне фигурине за које ни до данас није прецизно утврђено шта представљају – божанства или покојнике. Из овог периода потичу најпознатији женски идоли исклесани у белом мермеру. Интерес за овај виду грчке уметности нагло је порастао средином XX столећа када су колекционари уметнина приметили велику сличност између тих фигурина и скулптура Жана Арпа (Jean /Hans/ Arp, 1886-1966) и Константина Бранкушија (Constantin Brâncuși, 1876-1957). Тада су настала насилна пљачкања и пустошења необезбеђених локалитета. Као посебна специфичност кикладске уметности јесу такозвани „тигањи“, керамичке посуде (величине 20-28 цм, са ручком и малим левком) украшеним на дну и са стране. Сваки такав тигањ пронађен је у гробници, а научници нису сигурни која је била његова намена. Једни сматрају да су служили као тепсије за печење хлеба/рибе, други као какве велике посуде за сервирање хране, трећи да су се користили у извођењу ритуала током приношења жртава боговима. Поједини верују да су то можда били музички инструменти (у форми бубња), а понеки чак и огледала. Упоредне анализе података са Киклада и са различитих локалитета из приобалног и из континенталног дела Мале Азије

указују да је и на Кикладима постојало развијено сточарство, рибарење и поморство. Зато су научници све више сигурни у чињеницу да су становници Киклада у неколико sukcesивних наврата пристигли из Мале Азије у петом миленијуму пре Христа.

Изгледа да је култура Киклада поникла нешто касније, приближно у IV миленијуму пре Христа, а своје је домете доживела у назначеном периоду, онда када је становништво успешно прерађивало бакар (што је верификовано археолошким доказима на локалитетима Саљагос /Σαλιάγος/ и Кефала /Κεφάλα/ на јужнокикладском острву Кеа). Историчари сматрају да су постојала три главна периода у развоју кикладске културе - рани, средњи и позни – и да је сваки био особит, непоновљив и јединствен. За превоз преко мора градили су мале бродове који су им служили и као рибарске броднице. На сваком кикладском насељеном острву укупан број становника није превазилазио цифру од неколико стотина због саме географија терена: плодног земљишта није било довољно за прехрану већег броја људи. Постепено јачање критске цивилизације засенило је кикладску културу, па су ова острва временом губила на свом значају. Изузетак представља острво Делос (Δήλος) које је задржало репутацију важног паганског светилишта све до појаве хришћанства. Научници су приметили да последња фаза у развоју кикладске културе умногоме одговара развијеним облицима минојске. Тако је у Кнососу на Криту пронађена грнчарија која у потпуности одговара по свом стилу, изгледу и декорацији грнчарији са Киклада, што ће рећи да су утицаји кикладске уметности на минојску у почетном сегменту били веома јаки и очигледни.

Минојска цивилизација

У бронзаном добу на територији Грчке посебно се истакла једна култура и цивилизација која је на вишеструке начине обележила потоњи развој овог дела света и Европе. Поуздано је утврђено да су између 2300. и 2200. пре Христа из правца Мале Азије у Грчку, копном и морем, нагрнула многобројна племена о којима до данас немамо довољно расположивих података. Рушећи све пред собом, она су уништавала и сва дотадашња достигнућа староседелачког становништва, што је имало за последицу општу стагнацију у развоју великог дела грчког копна. Острво Крит налазило се подаље од тих главних праваца кретања варвара, па је тако било у потпуности поштеђено инвазије. Отуда је његово становништво могло да мирно настави свој развој и да достигне неслућене успехе на свим пољима.

Велика загонетка одакле су тачно дошли Минојци - да ли из Мале Азије, са Блиског Истока или са севера, преко територије данашње Грчке. Ове хипотезе, као и још неколике друге теорије, не могу се ничим доказати, још мање поткрепити, будући да за њих не постоји довољно материјалних доказа. Она најшире прихваћена у научним круговима говори у прилог постепеном насељавању Крита у облику неколико великих миграторних таласа из правца грчког копна у периоду 3000-2500. пре Христа. У том добу први Минојци живели су у малим четвртстим настамбама (кућама) груписаним као насеља. Били су умешни у обради камена, знали су како да добију бронзу и израђивали су ножеве, секире и разне украсне предмете од злата и сребра. Били су и вешти грнчари: израђивали су употребне предмете од печене керамике које су украшавали сликама животиња или геометријским цртежима. Минојци су негде на почетку другог миленијума пре Христа имали већ прецизно дефинисану и развијену цивилизацију коју је енглески археолог сер Артур Еванс (sir Arthur John Evans, 1851-1941) назвао *минојском* према легендарном

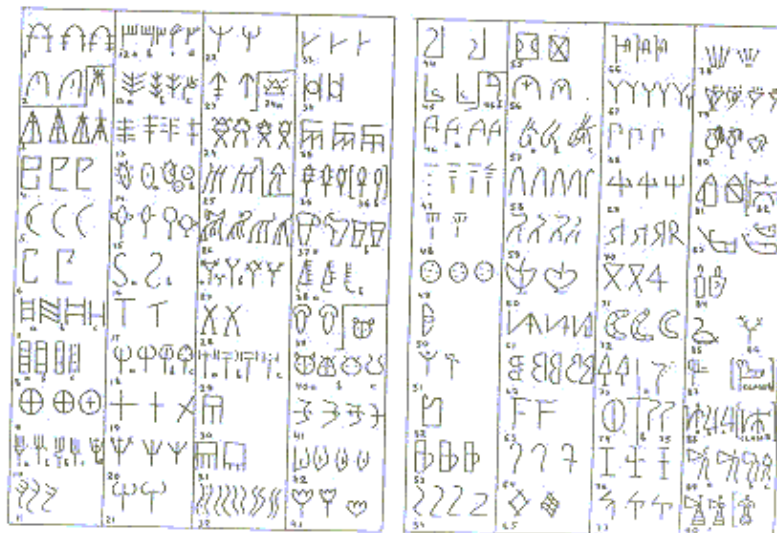
грчком краљу Миносу (Миноју), сину Зевса и Европе.¹⁵ Вршећи ископавања на локалитету Кнососа, Еванс је открио својеврсни лавиринт који је одмах повезао са митском причом о Тезеју и Минотауру. Како су Минојци себе тачно називали, највећа је историјска непознаница. Египћани су, према хијероглифским записима са храма фараона Аменхотепа III код места Ком ел-Хатана, цело острво називали Кафтор (**kaftāw*). У њима стоји да је Крит једна од „тајних земаља на северу Азије“ и наводе се поједини критски градови (Амнисос, Фестос, Кносос, Кидонија). Код семитских народа, посебно Феничана, Крит је био познат под именом Кафтор/Каптор, а у записима са глиених таблица из месопотамског града Мари наводи се као Каптара. У *Одисеји* Хомер назива Крићане Етеокрићанима (Ετεόκριτες), у значењу „прави Крићани“. Овим именом је желео да укаже како су Крићани из његовог времена били потомци пражитеља Крита.

Почетак бронзаног доба на Криту, који приближно започиње неких 2600 година пре Христа, означио је нагли развој једне државе и цивилизације која се углавном заснивала на таласократији. Ту је умногоме допринео одличан географски и стратешки положај самог острва, али и релативна близина са културама и цивилизацијама у Малој Азији, на Блиском Истоку и с Египтом. Преко Родоса, Карпатоса и бројних егејских острва Минојци су успоставили постепено трговачке везе чиме су отворили размену свих искустава и материјалних добара. Можда један од најупечатљивијих утицаја блискоисточних култура на минојску огледа се у начину градње и подизања велелепних монументалних палата у великим градским центрима, Кнососу и Фестосу, између 2000-1750. пре Христа. Имале су по неколико спратова, унутрашња и спољашња степеништа, пространа дворишта и предворја као и дуге колоне. Ове палате су се користиле двојачко: и као административно-управне зграде и као магацини и складишта робе. У многима од њих су археолози пронашли разне артефакте с утиснутим записима на њима. Непосредна близина Минојаца са Феничанима условила је јаку културну размену. Из ње је, као крајњи резултат, проистекло прво писмо на грчком тлу, такозвано линеар А, које научници још нису успешно дешифровали. Сматра се да су Минојци употребљавали између 77 и 100 симбола и да су говорили једним индоевропским језиком – да ли је то била нека рана

¹⁵ У најпознатијој митској причи се вели да Минос није желео жртвовати Посејдону бика па га је зато сустигла трагична казна: његова супруга, Пасифаја, заљубила се у бика и потом је родила чудовиште Минотаура.

варијанта грчког, остаје да се још види. Иако хијероглифско, линеар А припада слоговном типу писма и највише се користило на печатима.

Из Египта су стизали разни уметнички производи израђени од слонове кости, камене вазе и скарабеји који су се на Криту успешно копирали у уметничким радионицама и даље развијали, усавршавали, мењали чиме су Минојци превазишли Египћане по целокупном процесу њихове израде, обраде и украшавања, па су ови производи били на високој цени све до Асирије и Месопотамије. Минојци, као врсни поморци, кретали су се слободно по Медитерану - од Феникије и Кипра до Италије и Сицилије – и развозили своје производе. Тако је у Сирији, у Аману, пронађен један употребни предмет израђен од камена који припада минојској култури из такозваног позног минојског периода I (1900-1800 пре Христа). Како су изгледали Минојци другим медитеранским народима може се најбоље видети на зидовима недавно откопане гробнице у Долини краљева за коју египтолози сматрају да потиче из средине XV века пре Христа. То је прилично пространа гробница једног високог египатског службеника, по натписима на зидовима види се да је реч о Рекмиреху, на чијим су зидовима живописно насликани, између осталог, и људи у релативно раскошној одећи, а који никако не личе на Египћане, Нубијце, Асирце и друге Египћанима познате народе тога периода. За њих египтолози верују да су то верни прикази типичних Минојаца који су дошли у посету у својству трговаца или високих државних званичника, пошто у рукама носе дарове. Један од посебно апострофираних поклона јесте и бочица пурпура. Одакле су дошли нешто ниже објашњава хијероглифски запис: стигли су из Кафтије, односно (у преводу) „с острва из морске измаглице“.

Изглед записа на глиненој плочици линеем А

Археолошка ископавања и проучавања минојских палата изнела су на видело једну сасвим неочекивану чињеницу: негде пред сами почетак XVIII столећа пре Христа, ова напредна цивилизација доживела је велики ударац. Научници нису сигурни да ли је Крит тада погодио разоран земљотрес или су на острво нагннули непознати дошљаци из Анадолије који су све пред собом уништили. Пронађени су докази о рушењу тих првих палата Минојаца, у Кнососу и у другим градовима (Фестосу, Закросу, Малији). Овај догађај је утицао на промену друштвено-политичког и административног начина живота Минојаца. Научници су закључили да је на Криту било до тог тренутка пет засебних центара власти и управе: Кносос на северу, Фестос на југу, Закрос на истоку, Хања на западу и Малија у централном делу. Чим је почела систематска обнова разрушених градова, која је трајала дуже од једног века, чини се да је дошло и до постепеног учвршћивања јединствене власти под једном владарском кућом у Кнососу. Тако је овај град, све до 1200. пре Христа, био главни административни и политички центар целокупног острва, односно минојске државе. Из овог периода датирају данас све познате палате.

Једна од најпознатијих палата у Кнососу јесте петоспратна Миносова коју одликују простране терасе и дворишта, светларници, стубишта. Реч је о низу симетрично распоређених зграда око широког поплочаног дворишта. У главној згради налазиле су се краљевске одаје и престопа дворана до којих се долазило широким степеницама из

дворишта. Све собе имале су прозоре с погледом на море и долину. Зидове одаја красиле су живописне фреске које су представљале призоре из свакодневног живота древних Минојаца. Купатила и кухиње ове плате били су повезани са добро пројектованим и осмишљеним системом водовода и канализације, првим такве врсте изграђеним у Европи. Свежа вода је из цистерни и бунара долазила кроз глинене цеви, прљава је одазила другим цевима у огроман озидан базен у подруму. Када би вода у базену достигла одређену висину, отворан је посебан спољашњи вентил. У оквиру палате, у приземљу, постојале су и засебне просторије међусобно повезане прилично компликованом мрежом ходника који је Евансу дао повода да закључи како је ту становао краљ Минос. Могуће је да је управо овај вид испреплетаних ходника послужио потоњим Грцима за настанак митске приче о лавиринту у чијем средишту се налазио Минотаур, чудовиште са телом човека, а главом бика, који је захтевао људске жртве. Врло је могуће да је постојао неки верски култ у коме је главни обред био обожавање бика, а што је у вези са причом о Минотауру. Археолози су утврдили да све грађевине на Криту у својој основи имају јасну схему лавиринта која се, као таква, још једино може уочити у основама староегипатских грађевина. Због тога се појавило мишљење да су ову схему Минојци не само преузели него и да су је веома успешно развили. Остаје велико питање чему су такви ходници служили. Савремене архитекте су виђења да су служили као савршен систем хлађења целокупне унутрашњости палата те да су тако Минојци увек обезбеђивали исту унутрашњу температуру без обзира на спољашње атмосферске прилике. По тим ходницима и пролазима археолози су проналазили ћупове за храну, па није искључено да су они намерно прављени у форми лавиринта како би се обезбедили сви неопходни микроклиматски услови за чување намирница.

Уз владареве одаје налазиле су се просторије бројних надзорника чији је задатак био надгледање рада занатлија (како Минојаца и обучених робова, тако највероватније и ангажованих /можда унајмљених или плаћених/ странаца). Радионице тесара камена, каменорезаца, гравера, кујунџија, столара, грнчара и ливаца метала чиниле су посебан део Миносове палате. У оквиру ње су се такође налазили станови и канцеларије многобројних дворских службеника.

Научници су установили да су Минојци марљиво сакупљали своје благо на једном месту и да су га потом равномерно распоређивали што ће рећи да у њиховом друштву

нису постојале крупне социјалне разлике. Сlike на зидовима палата приказују да су и жене свих доби равноправно и активно учествовале у друштвеном животу и свим јавним дешавањима и у спортовима или рекреацијама заједно са мушкарцима. Поуздано је утврђено да су игре са биковима биле Минојцима један од омиљених видова забаве, ако не и спорта. Током једне од њих се тражила велика умешност, пожртвованост, вештина и, свакако, мудра сналажљивост: и младићи и девојке надметали су се у премећају преко незаштићених рогова бика, чиме су се излагали тешким повредама и смртном исходу. Одговор на питање да ли је ово премећаје било у некој тесној вези с церемонијално-ритуалном радњом, са каквом магијско-религијском праксом, или нечим другим, никада нећемо добити. Мушкарци у владаревој служби обављали су неколико дужности: или су обрађивали земљу, или су ишли у риболов, или су градили бродове, или су пловили за рачун имућних трговаца или државе, или су радили као (високо квалификоване) занатлије. Жене су обављале домаће послове, одгајале су децу и старале се о њиховом васпитавању. Мogle су да располажу својом покретном и непокретном имовином и да учествују у доношењу важних одлука у оквиру самог домаћинства и у држави. Њихов положај није могао бити другоразредан, јер је Минојско друштво било конципирано као матријархално. Отуда се поставља питање да ли су жене мogle имати владарску титулу или, уколико нису, да ли су и у коликој су мери биле ангазоване у доношењу важних државних одлука. За сада сва сазнања не дају ни потврдне ни одричне одговоре. Фреске на зидовима показују жене одевене углавном у лагану одећу (израђену од лана или, најчешће, од вуне) живих, пастелних, боја, у сукњама до чланака, с отвореним јелецима и широком, тесно припијеним појасевима око струка. Сасвим младе девојке носиле су врло кратке сукњице (једва да су им досезале до пола бутине), а преко струка такође широке појасеве.

Иако су Минојци су били изузетан трговачки народ, њихова је култура, нарочито после 1700. пре Христа, кренула силазном линијом. У научним круговима се појавила успутна примедба да је пад значаја ове културе био последично повезан са падом потражње бронзе на Медитерану и шире. Други значајан артикл њихове извозне трговине био је шафран - неколико сачуваних остатака фресака на острву Санторини показују сакупљаче шафрана. Минојски трговци-морепловци су, према хетитским записима, уз одређену надокнаду превозили за рачун Хетита ланено и памучно платно из Египта. Свакако је значајан и податак да баш ови трговци-морепловци у оквирима европске

историје заузимају прво место по томе што су оснивали своје трговачке колоније по Источном и Средишњем Медитерану. Можда је један од најважнијих извозних артикала била порфирна (пурпурна) боја која се извучила посебним поступком из морског мекушца мурекса (*Murex brandaris*). Иако су Феничани били први којима је пошло за руком да добију ову несвакидашњу боју, чини се да су их Минојци надмашили у њеној производњи. Како је било потребно и до 12.000 тих малих мекушаца да би се добио само један грам пурпура, боје која је одмах била на цени и постала симболом царске моћи, Минојци су имали чак и посебна узагајалишта. Колико је вредео пурпур у време антике сведочи сачувани запис старогрчког историчара и ретора Теопомпа Хиоћанина (Θεόπομπος της Χίου, око 378-300. пре Христа) у коме каже како „пурпур за бојење тканина у Колофону вреди колико и само сребро“.

За вазе и друге керамичке украсне и употребне производе непосредно се везује сликарска техника. Нема вазе која није била уметнички и крајње суптилно украшена, што ће рећи да су сликарство и сликање били важан део минојске културе и саставни елемент њиховог живота. Нигде се не може пронаћи забележен податак да су Минојци били ратнички или пољопривредни народ. Кносос чак никада није био обавијен заштитним зидом. Закључци научника воде ка томе да су Минојци били веома мирољубив и отворен народ који је уживао у релативној сигурности властите разгранате трговине и удаљености острва од копнене масе. Управо из овог разлога су се могли посветити уметности у најширем смислу.

Слике на зидовима палата, а посебно оне у Кнососу, приказују предивно дочаране пределе и крајолике Крита, људе у покрету или људе који обављају свакодневне послове, различите животиње, делфине који израњају или пливају поред бродова, птице у лету, лигње и сипе. Постоје и нацртане читаве групе женских ликова за које се не зна шта тачно представљају: да ли богиње, аристократкиње или обичне жене. Боје по зидовима су веома живе, делују и данас сасвим свеже, као да су слике управо начињене. Тајна оваквог успеха минојског сликарства лежи у чињеници да су Минојци, за разлику од Египћана, примењивали технику такозваног „влажног фреско сликања“ чиме су дозвољавали да се пигменти метала и минералних оксида, из којих се добијала одговарајућа боја, добро вежу за подлогу. Ова техника је и згодна, јер дозвољава да се врше све преправке, дораде и импровизације. Због веома брзог сушења малтера, уметници нису имали много времена на

располагању, што наводи на закључак како су ти уметници морали бити веома вешти и добро увежбани. Отуда је ова техника сликања била сасвим одговарајућа приказивању и живописних сцена природе и сцена људи у покрету. У осталом делу Медитерана, па и много шире, иако је овакав јединствен начин сликања био познат, није никада примењиван овако. Због тога се њихово сликарство сматрало најлепшим у то време.

Слично је и када је реч о минојској грнчарији. Минојци су савладали вештину израде врло танке грнчарије на точку који се окретао помоћу педале. Израда танке грнчарије се и данас сматра најтежом грнчарском техником. Тако су успевали да направе ћупове, вазе и друге грнчарске производе изузетних облика, величина и запремина које су потом детаљно украшавали. Префињене линије и потези четкицама, нежни обриси ваза и ћупова, њихова елегантност, једноставност, а опет велика суптилност показана приликом израде и цртања, недвосмислено показују да је сваки такав предмет прављен с великом пажњом и мајсторски. Јер, према историчарима уметности, они нису имали само праву употребну него и јасно изражену декоративну улогу.

Овај идиличан свет је нестао на загонетан начин. Нешто га је уништило, али тачно шта не зна се. Неке теорије говоре да је минојску цивилизацију уништила најезда ратоборних дошљака из правца Мале Азије, али за таква разматрања нису још пронађени адекватни докази. Пажљива проучавања на свим локалитетима указала су како је пре неких 3000 година пожар огромних размера уништио све палате. Археолози су на почетку ископавања приметили да су се све палате користиле и као складишта свакојаке робе, пре свега намирница. У њима су пронашли велике керамичке посуде налик на врчеве запремине од око 100-120 литара за које нису знали шта су садржавале. Хемијска анализа је показала да се у њима чувало нерафинисано маслиново уље. На локалитетима у Агији Тријади, Малији и Закросу, малој палати на западу Крита, уочено је нешто необично: све ове кермачке посуде биле су углавном положене и имале су намерно одваљене поклопце како би уље исцурело. Претпоставка је да је оно било запаљено. Већина научника сматра да је највероватније дошло или до великих друштвених побуна у изузетно мирољубивом минојском друштву или да се оно суочило са неким новим народом који је желео да их по сваку цену покори. Сви пронађени докази са разних локалитета указују на приближно исти сценарио – врчеви с уљем су се нашли на мети. Ватра која је горела била је такве јачине да се камен свуд околу топио и претворио у стакло – доказа за то има на претек.

Једна од најраширенијих теорија о могућем краху минојске цивилизације данас је прихваћена као најверодостојнија. Она каже да је страховита ерупција вулкана на најјужнијем кикладском острву Тери¹⁶, удаљеном свега 120 км од Крита, угасила ову блиставу културу и цивилизацију. Гдегод да су геолози копали на Криту, међу седиментним наслагама проназили су дебео слој пепела и чађи вулканског порекла. То се догодило негде око 1400. пре Христа или нешто касније. Изузетно снажни земљотреси и катаклизмички покрети мора у виду огромних цунами таласа (просечне висине 6-7 метара, а у месту Мохлосу и преко 30), уништили су сасвим Кносос, који се налазио на свега пет километара од морске обале. Вулкански пепео највише је погодио источни део острва, у географском погледу најближем Санторинију, и у већини је затро сваки облик живота. На керамици пронађеној у насељима новоподигнутим или делимично обновљеним после ерупције уочава се преокрет у уметничком смислу – уместо људи и устаљених овоземаљских догађања, приказују се различита чудновата бића и немани из морских дубина, што јасно показује да се пажња људи са земље усмерила ка мору одакле је претила много већа опасност.

Драстична промена одиграла се и у оквиру религијске свести: курос (у преводу *младић*) постало је ново божанство, оваплоћење мушког бога које је постепено потискивало и замењивало култ (култове) доминантних женских богова или владајућег врховног женског бога оличеног у главном божанству, Богиње Мајке, господарице живота и смрти. Докази о приношењу људских жртава и/или о канибализму су пронађени у свим (обновљеним) минојским градовима, па чак и у Кнососу, а научници су и даље у великој загонеси због чега се појавио. Да ли је канибализам завладао због свеопште глади на острву, с обзиром да је крхка пољопривредна производња претрпела највеће штете, или због појаве сасвим нових религијских ритуала и богова који су нужно захтевали људску крвну жртву? У Кнососу су у земљаним посудама за кување пронађене кости деце старости 9-12 година заједно са љуштурама јестивих пужева. Представа о Минојцима као о мирољубивим људима је промењена следећим открићем. Старо минојско светилиште Анемоспиља (*Ανεμόσπιλα*, у преводу *Пећина ветрова*), удаљено око 30 км од Кнососа, састоји се од три просторије различите величине. Срушено је током разорног земљотреса

¹⁶ Острво Тера (Санторини) је тада изгубило једну трећину од своје укупне површине.

око 1700. пре Христа, а приликом археолошких ископавања средином 70-тих година прошлога века пронађени су у свакој од просторија скелети принесених људских жртава: једног младића (старости 17-18 година), једне жене (старости до 30 година) и једног мушкарца (старости око 42 године). Једино је скелет младића пронађен у чудном положају – највероватније да су му и руке и ноге биле везане од позади – а пре жртвовања лежао је на чему што личи на олтар. На свакој кости уочавају се јасни усеци настали док се каквим оштрим предметом (ножем) засецало и одвајало месо. Начин настанка усека у потпуности одговара онима који се чине при одвајању меса са костију оваца или какве друге домаће животиње. Спрва је научницима било тешко да верују овим доказима, али када су мало боље сагледали грчку митологију и све записе античких аутора, морали су се сложити с чињеницом да су древни Минојци ипак били крвожедни и, у одређеној мери, канибали. Данас није познато да ли су се и у ком обиму јеле принесене људке жртве пре вулканске експлозије на Тери, као што се не зна ни да ли су се јеле после ње. Није немогуће тако нешто претпоставити на основу материјалних доказа. Не би требало да се сметне с ума да су старим Грцима још биле познате многобројне чињенице задржане у њиховом колективном сећању у виду живих реминисценција на живот и религију удаљених Крићана. У њиховим причама они су приказани као веома крвожедни, ратоборни и непријатељски настројени људи. О томе да су бити врло ратоборни, и сâм Хомер у *Илијади* недвосмислено је певао, наводећи како су управо Крићани дали највећи број бродова и ратника у походу на Троју¹⁷.

Последице ерупције вулкана на Тери осетиле су се и широм Медитерана, али је ипак највише страдао оближњи Крит. Мало ко је могао преживети под таквим условима и наставити свој уобичајени живот. Прича о изгубљеној Атлантиди коју је у тренутку прогутало море, о земљи невиђене лепоте, раскоши, бљештавог сјаја и безбрижности њених становника, о правом живописном рају на планети који је у тренутку нестао вољом богова, највероватније да је баш овако зачета.

¹⁷ Овде су научници крајње опрезни у изношењу оваквог закључка, будући да се Тројански рат датира тек након пропасти минојске цивилизације, у периоду када су Критом и егејским острвима суверено владали Микенци.

Микенско доба
(1600-1100. година пре Христа)

Нестанак минојске културе омогућио је просперитет новој цивилизацији такође изграђеној на таласократији. О копненој грчкој цивилизацији позног бронзаног доба пре Минојаца не зна се много, али то не значи да је није било. Ископавања на Пелопонезу током XIX столећа под руководством немачког археолога-ентузијасте Хајнриха Шлимана (Heinrich Schliemann, 1822-1890) открила су једно ново поглавље у историји Грчке прехеленског доба. Реч је о микенској култури и цивилизацији. За разлику од мирољубивих Минојаца, Микенци су били ратници које је Хомер у *Илијади* везао за легендарног краља Агамемнона, предводника свих Грка у Тројанском рату. Остаци палате коју је Шлиман пронашао одговарају до у детаљ Хомеровим описима Агамемнонове резиденције. Укупна количина и врста блага пронађеног унутар зидина те палате, прецизније у гробницама, указује да је то било једно имућно и просперитетно друштво. Хомер говори и да су Микенци ратовали против Минојаца те да су их поразили у том рату по освајању Троје (већина историчара ипак сматра да ће то пре бити какав мит него реалност). Микенска држава била је веома снажна и много већа од минојског Крита. Њене

границе простирале су се до Атине на истоку, од Пилоса и Лефкаде на западу до Олимпа на северу. По свој прилици центар ове велике државе налазио се у граду Микени.

Научницима се наметнуло следеће питање: ако се живот на Криту није сасвим угасио након нестанка минојске цивилизације, а археолошки докази потврђују хипотезу да је ова древна култура наставила свој живот, само са доста измена, ко су били они који су ту живели? Одговор је – Микенци. Доказ да су то били само они, а не неко други, лежи у проналаску глинених плочица писаних истим типом писма, од микенског Пелопонеза па до Кипра и Мале Азије. Отуда можда Хомерове наводе не би требало олако одбацити. Научне претпоставке се крећу у два правца: да су Микенци поразили или сасвим покорили Минојце пре или после Тројанског рата, односно да су Микенци стигли на Крит неколико година после вулканске ерупције. Има и мишљења научника који сматрају да су Минојци и Микенци били једни другима конкуренција у трговини и морепловству те да су Микенци повели дугогодишњи рат против својих непријатеља. Ако су у њему користили сва расположива средства да би уништили конкуренте, онда су тачне све претпоставке о инвазији неког народа на острво. Сви докази о рушењима, насиљима, пожарима и уништавањима се сасвим уклапају у општу слику о великим друштвено-политичким потресима, немирима и бунама што су задесили Крит. Микенци су на крају населили Крит - ако нису разорили оно што је преостало од минојских градова, утврђено је да су овладали овим острвом, као и свим већим острвима у Егеју, и да су вршили обнову порушених грађевина. Ако минојско друштво није познавало класне разлике, или ако оне заиста нису биле толико видљиве споља, дотле је микенско друштво било засновано на диференцијацији између богатих и сиромашних, на више и на ниже слојеве, на владајуће и на покорне. Најмоћнији и најбогатији били су једино краљ и његова свита. Доказ да је микенско друштво било заиста моћно и развијено проналазимо на бројним локалитетима на којима су пронађени остаци грандиозних палата и фортификационих цитадела. Ово непобитно потврђује посредна сазнања да су, за разлику од Минојаца, Микенци били ратнички народ, увек спреман на бој, одбрану града и заштиту свог културног и материјалног богатства. Попут Минојаца, и Микенци су били одлични инжењери и градитељи, вешти трговци и добри морепловци који су трговали са другим народима из читавог Медитерана.

У главној палати у Микени Шлиман је пронашао гробнице симетрично поређане у круг. Свака је садржавала разне свакодневне употребне предмете, предмете од злата и слоноваче као и лично наоружање. Занимљиво је да су сва тела пронађена у седећем положају и да су тек поједина била мумифицирана, највероватније тела краљева и каквих високих званичника. За разлику од египатске, микенска техника мумификације налазила се на прилично ниском степену развитка. У *Илијади* јасно стоји да ни Ахилеј нити Партокло нису сахрањени, већ су кремирани, а њихов пепео је потом сипан у златне урне.

Цитаделе Микенаца подизане су такозваним киклопским стилем грађења са великим каменим вратима. По својој основној функцији и намени представљале су главна седишта краља/краљева и управитеља области. Само су на највишим врховима брда подизане посебне палате за краљеве. Свака таква монументална грађевина подизана је око главне (централне) палате, зване мегарон (μεγαρον). Сви они који нису представљали власт живели су ван овог комплекса, у подножју цитадела. Ова пратећа насеља била су увек поред извора воде, покрај река, у долинама или на падинама где је земља била прилично плодна.

Разлике унутар друштвене структуре Микенаца очигледне су, а археолошки докази говоре томе у прилог: само у појединим гробницама, како смо истакли, пронађени су вредни предмети и златне маске. На челу државе налазио се краљ (у записима на плочицама стоји *wa-na-ka*, гр. *Ἰάναξ* /ванакс/, код Хомера *ἀναξ* /анакс/ у значењу „владар“, „божански суверен“, чак и „божанство“), врховни судија, духовни и световни вођа. У текстовима се ово име увек помиње са приношењем дарова и жртава, што наводи на помисао да су владари Пилоса и Кнососа били ништа мање обожавани него египатски фараони. Испод ванакса налазили су се остали државни великодостојници који су се старали о вођењу државе. Одбраном државе руководио је лавагетас (на плочицама *ra-wa-ke-ta*), врховни заповедник армије, чији је главни задатак у миру био старање и о реду и поретку. Он и краљ били су највиши заповедници у границама државе и имали су властити посед зван теменос¹⁸ (у записима *te-me-no* /τέμενος/). Остали великодостојници били су крупни великопоседници, звани телестеји (*te-re-ta*, *τελεσταί*), који су, можда, имали и какву посебну религијско-магијску улогу у друштву. Последњи на лествици више

¹⁸ Данас у савременом грчком ова реч означава цамију.

класе налазили су се ратници (*e-qe-ta* /е-ке-та/; дословно у преводу „краљеви пратиоци“, односно витезови). Како је постојала сасвим прецизно распоређена подела дужности и организовано њихово извршавање, микенско друштво је могло да се развија узлазном линијом економски и политички. Међутим, није искључено да је оно било и сасвим ратнички дефинисано, пошто су у гробницама пронађени прецизно израђени лукови, стреле као и разно хладно оружје што неумитно указује да им вештина ратовања није била непозната.

Каква је била политичка слика микенског друштва, тешко је са сигурношћу рећи. У *Илијади* се запажа неколико засебних држава с великим градовима: Микена, Пилос, Орхомен, који су и археолошки доказани, потом можда Спарта или Итака, али за то још археолошких потврда нема. У микенским текстовима се једино наводе два града, Пилос и Кносос. Пред историчарима и археолозима је још нерешено питање главног центра микенске државе у Арголиди – да ли је то заиста била Микена, или је то био Аргос или Тиринт? Поставља се и питање да ли је у микенској држави постојао само један главни центар или их је било више. Ако их је било више, какав је однос био између њих?

Микенско друштво се састојало од две групе слободних људи: прву су чинили они из непосредне близине краља, а обављали су све административне и управне послове, другу обичан народ, демос (у записима *da-mo*, δῆμος или δάμος), који је живео у оквиру једне чврсто повезане заједнице. Њиме је управљано одозго и имао је обавезу да плаћа годишње порезе и дажбине. Један већи део тог народа чинили су занатлије, сељаци и трговци, будући да су привређивали за себе. И сваки државни чиновник могао је имати властито предузеће. На најнижој друштвеној лествици налазили су се робови, у записима *do-e-ro* /δοῦλος, чит. дулос/, роб, и *do-e-ra* /δοῦλα /чит. дула/, робиња.

Једна од најзначајнијих административних функција била је она писара. Писари су надгледали и контролисали целокупан промет робе, њену производњу и дистрибуцију, а изгледа и да су били први менаџери у овом делу света: организовали су поделу посла и старали су се о свим потребама радника и производње. У оквиру војске постојали су посебни економи, звани *du-ma-te*, чији је задатак био да набављају оружје, храну и одећу за војнике, да им обезбеде смештај приликом маршева и да дају оружје на поправку. Када је реч о пољопривреди, и ту је постојао изузетно ефикасан систем управљања. Глинене таблице показују да су вишкови жита похрањивани у складишта палата као вид

прикупљеног пореза, да је узгајана винова лоза и маслина, а да су у суседне земље извожени мед, вино, маслиново уље, жито, вуна и сукно. Прве радионице за прераду вуне и лана постојале су у Кнососу и у њима је радило око 900 радника, у Пилосу око 550. Други вид занатства био је испољен у металургији: у једној таквој радионици свакодневно је у Пилосу радило и по 400 радника. У Кнососу су, такође према записима са таблица, израђивани мачеви и разно хладно оружје од дрвета и коже. Познато је и то да су Микенци извозили своје мачеве, копља, бодеве, стреле и лукове, шлемове и штитове те да су ови производи били на високој цени како на Медитерану тако и до данашње Грузије и Немачке. Уско повезани с металургијом били су и разни уметнички занати. Микенци су били надалеко познати по изради предмета од злата, слоноваче, камена (мермера) и по грнчарским производима. Грнчарски производи израђивани су са посебном пажњом, уз богатство мотива на њима, обично у виду приказа ратника (у рату или миру) и животиња. Ископани су бројни предмети, попут уљаних лампи, посуда за јело, врчева, бокала, као и фигурине од теракоте које приказују антропоморфне и зооморфне фигуре, мушке и женске. Свака од њих је обојена у више боја, а научници верују да су коришћене у церемонијалне сврхе и да су то биле персонификације одређених божанстава. На свим приказима на грнчарији дате су сцене из лова, ратних похода, процесија, из митологије и легенди. Неколико фресака сачуваних до данас из микенских палата управо садрже такве сцене. Трећи вид индустријске производње, који се највероватније налазио у рукама државног монопола, био је оличен у изради парфема. Они су се у Европи управо на територији микенске државе први пут правили. Микенци су били и вешти у екстракцији разних мирисних уља коришћених како у ритуално-церемонијалним радњама тако и у свакодневном животу.

О религији Микенаца ништа се прецизно не зна. Свега неколико познатих текстова открива имена богова. Најзаступљенији и најомиљенији од свих био је Посејдон ког су Микенци везивали за земљотрес. Од женских божанстава била је присутна Дивија (богиња мора) те Господарица Лавиринта. Остала имена богова и богиња позната су из грчке митологије: Зевс, Хера, Арес, Хермес, Атина (у записима *a-ta-na*), Артемида, Ејлејтија или Илатија (*e-re-u-ti-ja*)¹⁹, Дионис, Аполон (на плочицама стоји његово име као: *pa-ja-wo*).

¹⁹ Лингвиста Фриск ставља ту знак питања.

Оно што научнике донекле зачуђује јесте да је до сада пронађено свега неколико храмова, што их је навело на закључак како су се све ритуалне и церемонијалне радње одвијале или на отвореном или на самом крову храма. Све зграде за које се поуздано сматра да су представљале храмове имају трипартитну структуру. Научници верују да је на коначно уобличавање микенске митологије и религије посебан утицај и уплив имала преживела минојска религијска свест.

О томе како је изгледао језик Микенаца знамо захваљујући успешном дешифровању њиховог писма, такозваног линеара Б на коме су радила двојица стручњака - Мајкл Вентрис (Michael Ventris, 1922-1956) и Џон Чедвик (John Chadwick, 1920-1998)²⁰ - почетком 50-тих година прошлог столећа. Њихово откриће указало је научној јавности да се грчким језиком говорило и писало неких 600 година раније него што се претпостављало. Глинене плочице на овом писму пронађене су у свим микенским градовима и броје око 6000. Према лингвистима, на њима се могу пронаћи грчке речи и може се уочити јасна грчка мисао. Оцена је стручњака да је линеарно Б писмо настало постепеним прилагођавањем старијег минојског (линеарног А) писма. И једно и друго писмо је силабичко (слоговно)²¹. Како сваки језик поседује строго ограничен број слогова, то је значило да је било много мање знакова које је требало записати и научити. Писмо Микенаца састоји се од свега 88 силабичких знакова и осам логограма, који су служили као детерминативи, што је много мање у односу на укупан број египатских хијероглифа. Најстарији запис на линеару Б, такозвани облукат из Кафканије, потиче из средине XVII столећа пре Христа.

Дешифровање свих записа на линеару Б показало је три важне ствари:

- да је сер Артур Еванс²² сасвим погрешно када је Микенце тако назвао,
- да су Микенци били Грци, те

²⁰ Вентрис је по професији био архитекта, Чедвик класичар и шифрант за време Другог светског рата у Краљевској морнарици.

²¹ Посматрано историјски, људи су уочили да се свака реч састоји од одређеног броја слогова и да се неки слогови понављају у најразличитијим комбинацијама чиме се „творе“ нове речи (на пример, пермутацијом слогова у речи ВА-ТРА добија се реч ТРА-ВА, код речи ЖИ-КА, пермутација даје КА-ЖИ, а у речи МА-НА добија се НА-МА итд).

²² Захваљујући његовим истраживањима откривена је палата у Кнососу. Када је 1900. године Привремена влада Крита на челу са Елефтеријем Венизелосом прогласила независност од Турске, сер Еванс је откупио целу парцелу (локацију) и започео са систематским археолошким истраживањима. Уједно, први је покушао да дешифрује записе на глиненим плочицама на линеарном А писму. Само у Кнососу је открио око три хиљаде тих плочица.

- да до сада ниједна глинена плочица није открила како су себе Микенци звали.

У *Илијади* се као најчешћи назив за Грке јавља Ахајци, што је у подударности са хетитским клинописним записима из позног бронзаног доба у којима се наводе Ахијаве. Зато се данас све више оправдано сматра да Микенце треба називати Ахајцима. Код Хомера ово име има неколико конотација, што никако не може бити поуздано мерило. Помињање краља Ахијаваца у хетитским клинописима се обично везује за краља Ахајаца, микенског Агамемнона у *Илијади*, али расположивих доказа да је реч о једном те истом народу још нема. Научници се споре и око тога где се тачно налазила Ахаја: на Родосу, у Малој Азији, на грчком копну, на Криту?

Како је престала да постоји микенска цивилизација, нико тачно не зна, али научници сматрају да се то догодило приближно 1100. пре Христа. Ископавања у Микени показала су да су највероватније у том веку подизани додатни одбрамбени зидови око читавог градског насеља, али нека јасна веза између тих радова и евентуалних ратова које су Микенци водили са придошлицама не може се адекватно извести. Са друге стране, и на другим микенским локалитетима бележе се разарања насеља, што некако потврђује закључак да је микенска држава поклекла пред непознатим освајачима. У Беотији је у том налету уништено преко девет десетина, а у Арголиди чак половина свих микенских насеља. У насебинама подигнутим после микенског доба пронађена је нова, сасвим непозната („варварска“) керамика, грнчарија која ни по стилу израде ни по декорацији уопште не одговара микенском типу. За разлику од Микенаца, нови освајачи су своје мртве кремирали.

a	e	i	o	u
da	de	di	do	du
ya	ye		yo	yu
ka	ke	ki	ko	ku
ma	me	mi	mo	mu

Линеарно Б писмо, изглед једне силабичке комбинације

Када је реч о пропасти ове цивилизације, научници узимају у обзир неколико фактора. Један би могао бити природни чинилац, у виду нагле промене климе (на пример, услед наступа вишегодишњих суша) или појаве каквих пошаста (најезде скакаваца и других штеточина). Други природни фактор био би оличен у катастрофалном земљотресу или у једном низу таквих који су се догодили у релативно кратком временском периоду. И ова хипотеза је веома дискутабилна и сасвим тешко доказива. Остали чиниоци чине се нешто разложнијим и прихватљивијим. Могуће је претпоставити да је управо долазак неког народа, било Дораца са севера, било извесних „народа са мора“, како стоји у египатским записима, условио пад Микене. Теорија о доласку Дораца са севера није сасвим потврђена, будући да је данас утврђено да су Дорци већ у време катастрофе микенске цивилизације били настањени на подручју Грчке. На Леванту и у Анадолији су непознати „народи са мора“, на староегипатском названи Еквеш (Eqwesh), уништили многе градове, од Троје па све до данашње Газе, наневши велику штету и проузроковавши пад моћног Хетитског царства. Хијероглифски записи на храмовима у Карнаку и Луксору указују да је Египту два пута запретила оваква опасност: први пут за време владавине фараона Мернептаха (око 1224. пре Христа), други пут за време Рамзеса III (око 1186. пре Христа). Египатски назив „народи са мора“ указује на војни савез између удружених

грчких и највероватније негрчких племена: Пелисета (тј. Пеласта), Тјекера, Шекелеша, Вешеша, Дењјена (тј. Данајаца) и других.

У последње време појавиле су се и хипотезе мотивисане економском логиком. По првој, микенско друштво је пропало због избијања великих унутрашњих сукоба и грађанских ратова изазваних револтом (потлаченог) становништва због високих намета, пореза и кулачења. Пошто су се битно погоршали и затегли економски односи у микенском друштву, становништво се побунило и добро организовало у јединствен отпор против репресија. Друга хипотеза каже да је микенско друштво запало у тешку кризу, да су се појавиле озбиљније размирице између економски имућнијих и (нај)сиромашнијих крајева. Богатији крајеви имали су веће издатке и обавезе у односу на сиромашније, а није искључено и да је у њих пристизао све већи број имиграната из сиромашних. Ова пресељавања су могла да изазову незадовољство становништва из „развијених” области, да изазову озбиљне nestaшице хране и да буду чак генератором опште друштвене кризе. Зато ова претпоставка садржи још једну важну чињеницу: како је микенско друштво нужно било мултиетничко, економским и класним размирацама придружиле су се социјалне и етничке. Данас није познат тачан етнички састав микенског друштва и недостаје сазнање какви су били односи између свих тих народа (ако се уопште могу назвати народима) и етничких група, са једне стране, односно однос Микенаца према осталом становништву, са друге. Да ли су припадници „мањина” и обесправљених стали на страну освајача? Могуће је узети у обзир ову претпоставку, али за њу недостају конкретни докази. Крај микенског друштва збио се на самом почетку гвозденог доба, периода у људској историји када је израда оружја постала релативно јефтина, а само оружје разноврсније и далеко доступније.

Мрачно доба Грчке
(око 1150-800. пре Христа)

Период након пропасти микенске цивилизације назива се у историји Грчке „мрачним“ (или тамним), понајвише зато што не постоје адекватни и довољни историјски подаци о животу људи у периоду од пет векова, од XII до VIII столећа пре Христа. Писаних извора из овог доба уопште нема. На археолошким налазиштима са самог почетка гвозденог доба пронађена грнчарија показује да је била доминантна једноставна

геометријска линија, без икакве фигуративне декорације. Малобројна насеља имала су мали број становника. Научници су једногласни у оцени да је то био релативно миран и тих период, без озбиљнијих ратова и миграција становништва. Антички грчки извори наводе да је изненадни продор варварског грчког племена Дораца изазвао пропаст ондашњег света. Пошто је за Дорце данас поуздано утврђено да су били номади-пастири, легендарна прича како је баш такво племе срушило добро организовано и ратничко друштво, попут микенског, не може бити сасвим уверљива. Ипак историја показује да су се догађали и овакви случајеви, па зато савремени научници сматрају да су стари Грци у великој мери рекли истину. У последе време појављује се и мишљење да је пропаст микенске цивилизације резултат споја не само продора Дораца, чији је долазак још више ослабио микенско друштво, него и економског пропадања читавог друштва, а које је трајало један дужи период.

Једно питање је од посебне важности: да ли је тотална пустош завладала на целој територији данашње Грчке? Археолошка проучавања насеља из гвозденог доба на острву Еубеји, на локалитету Лефканди и у Лелантинској долини, указују да је овај део Грчке био веома развијен у економском и културном погледу и да су имали разгранату трговину са градовима и насељима у Малој Азији. Једно је заједничко за све: више се нигде нису подизале монументалне грађевине од камена, масовно су напуштени стари градови и насеља, престало је записивање, нестали су витални трговачки путеви, смањено се број становника. Више није постојао свет организованог друштва са краљевима, војскама, административним особљем. Неки делови Грчке тога доба успели су да релативно брзо стану на своје ноге, попут Атине. Сматра се да се једино начин живота најнижих слојева није битније променио у односу на пређашње стање. У начелу, живот се није угасио, али је попримио други, много једноставнији и сиромашнији облик. Овај период, међутим, није био толико мрачан како се то обично приказује. Догодиле су се и извесне техничко-технолошке иновације, попут (можда поновног) изума грнчарског точка и компаса којим су прављени савршени геометријски облици на керамици. Услед изгубљених трговачких веза, преко којих је стизао бакар и калај, домаће становништво се окренуло својим природним ресурсима, грозденој руди коју Микенци нису много ценили. То је условило да се појави далеко ефикасније и чвршће оружје. Тако је већ од 1050. пре Христа подигнуто много малих ливница гвожђа, а од почетка X века пре Христа су сви предмети који су се

стављали заједно са покојником у гроб били искључиво од гвожђа. У овом периоду су према Малој Азији кренуле прве скупине Јонаца те су тако формирана њихова мања приобална насеља од којих су потекли потоњи велики градови - Милет, Ефес и Колофон.

Сматра се да је у овом периоду настало неколико засебних територија (региона) знаних као *демос*. Сваки демос имао је главно насеље и неколико пратећих; свако пратеће насеље имало је приближно двадесет становника, како показују проучавања са локалитета Никорија на Пелопонезу. Мрачан период био је и користан по Грке, будући да су га искористили да постепено развију властиту урбану архитектуру. Титула ратног вође демоса била је басилеус (βασιλεύς). Она није означавала праву функцију апсолутне краљеве моћи, већ је указивала на то да је он, на основу својих ограничених овлашћења, само изнад других. Центар сваког насеља представљао је мегарон, грађевина подигнута на каквој узвишици, за коју се верује да је била или дом басилеуса или складиште хране. Има и тврдњи да је мегарон био храм, јер је грађен обично од много чвршћег и постојанијег материјала за разлику од осталих зграда (за њих су се користиле цигле од блата). Иако је постојала владајућа класа, услови за њен живот нису били нешто бољи од услова живота обичног народа. То хоће рећи да су житељи били безмало једнаки у свему, па и у сиромаштву. Главну реч о законима и уређењу имало је или веће старца или сâм басилеус. Свако убиство, на пример, решавано је путем материјалног поравнања или прогонством из насеља. У обавезни састав једног домаћинства, ојкоса (οἶκος), улазио је земљишни посед, зван клерос (κλήρος), обично наслеђиван или стицан. Ниједан мушкарац није могао склопити брак уколико није имао неки земљишни посед у близини насеља.

Било је понегде и веома напредних насеља у овом мрачном добу Грчке. На локалитету древног насеља Ксерополиса у непосредној близини рибарског места Лефканди (Λευκαντί) на острву Еубеји окривени су остаци једне велике грађевине назване *хероон* (ἡρώον, у значењу „херојев гроб“) са две просторије (окна) која су послужила као гробнице. У једној су пронађени скелети два коња, а у другој посмртни остаци двеју одраслих особа: једног мушкараца, чије је тело кремирано и стављено у бронзану урну (израђена је на Кипру) са приказом оружаника са предње стране, и једне сахрањене жене,

положене заједно са свим накитом од злата који је имала: наушницама, прстењем, укосницама, оплатама за груди, огрлицом²³ као и малим бодежом са дршком од слоноваче.

Падом Микене завршен је такозвани протоисторијски период. Научници су грубо одредили 1100. пре Христа као годином од које креће грчка историја документована богатом и обимном археолошком грађом. Прва столећа (XI-IX пре Христа) представљали су период превирања током ког су грчка племена после честих сеоба заснивала стална насеља на обема обалама Егеја. Сама географска конфигурација терена имала је одлучујућу улогу у њиховом даљем економском, културном и политичком организовању. Она није омогућила уједињење грчких племена у једну чврсту заједницу, јер су она била окружена, с једне стране, морем и широком пучином, а с друге тешко проходним и високим планинским венцима. Зато је одсуствовало стварање једне јаке државне организације, а грчка племена су остала и у наредним вековима раштркана и неповезана. Због прилично неплодног терена, море је било најважнији извор хране. Уједно, оно је било и мост преко ког су успостављали додире са другим народима и другим културама. Како је време протичало, Грци су почели да шире своје видике и сазнања што им је омогућило да се прошире по Медитерану и даље, формирајући своје колоније у приобалним пределима. Тако се временом рађало „грчко чудо“, како се то обично наводи у историјама, стара грчка цивилизација која много дугује грчким суседима као иницијаторима њеног даљег развоја и напретка.

Грчка после пада Микене

Током временског распона од приближно осам столећа, почевши од пропасти Микене па до смрти Александра Великог 323. године пре Христа, грчки свет је прешао свој

²³ Утврђено је да је порекло те огрлице са Блиског Истока, а према начину израде закључено је да је израђена барем шест векова пре смрти те жене, дакле у XV веку.

турбулентан, стваралачки, историјски и цивилизацијски пут који је, с научне тачке гледишта, подељен у три главне целине:

1. хомерски период (1100-750. пре Христа);
2. архајски период (750-480. пре Христа);
3. класични период (480-323. пре Христа).

Хомерски период

Приближно три пуна stoleћа по нестанку Микене трајале су велике сеобе и пресељавања мањих грчких племена из најразличитијих разлога и њихово међусобно уједињавање у већа. Упркос оскудним подацима, научници сматрају да је пред крај „мрачног доба“ дошло до постепене урбанизације грчких градова и до стварања посебне културе и цивилизације која је изнедрила изузетан домет – Хомерово песништво. Његови епови нису само поглед уназад у далеку микенску прошлост и мрачно доба него су и основица која је помогла Грцима да се изграде културно, политички, етнички и историјски.

Сеобе грчких племена биле су неминовне. Научници су установили да се крајем XII stoleћа пре Христа популација становништва нагло смањила и да је одсуствовао ма какав вид озбиљнијег друштвеног и цивилизацијског деловања. Чињеница је да нису Дорци били главни узрок оваквом стању, јер све до сада утврђено недвосмислено указује да је целокупан грчки друштвено-културни и цивилизацијски напредак запао у општу кризу. Долазак ратоборних Дораца само је још више поспешило свеопште назадовање и пропадање. Дорци су највероватније лако завладали новим територијама и наметнули своју власт, пошто су затекли прилично пољуљане темеље ондашњег грчког друштва. Тукидид у својој *Историји* прву сеобу неког грчког племена смешта приближно „шездесет година после пада Троје“ када „су Тесалци протерали из Арне данашње Беоћане који су се населили у области која се данас Беотија назива, а некада се називала земља Кадма“. Другим речима, Тесалци су напустили своју древну постојбину прозвану по њима и зауставили су се у плодној равници где су подигли свој нови град, Тебу. Други талас насељавања условљен доласком Дораца био је много већег опсега и изазвао је померања читавог становништва ондашње Грчке. Херодот приповеда да је њихов продор

у унутрашњост грчког копна и, самим тим, уплив у затечену грчку цивилизацију ишао поступно. Хронолошки посмарано, то се догодило почетком XI столећа пре Христа. Њихове прве насеобине подигнуте су на Пинду у Фтиотиди и северно од Олимпа. Са Пинда су се групе Дораца спуштале даље, према Пелопонезу. Једна од можда најзначајнијих и највећих група населила се у Лаконији. Продор Дораца на Пелопонез више је изгледа личио на какав војнички поход током ког је покоравано затечено (микенско) становништво. Освајање Пелопонеза и превласт над тим становништвом су Дорци касније објаснили митском причом о успону Хераклидове династије, односно о Херакловим потомцима који су се вратили у своју постојбину. Новија научно утемељена виђења посматрају Дорце као грчко пастирско племе које је живело високо у планинама и врлетима на северу Грчке и које се, по паду Микенског царства, спустило у ниже пределе. Превласт Дораца имало је за последицу појаву веома крупног демографског проблема – пренасељености – због ког је и дошло до потоње грчке колонизације обала Медитерана и Црног мора.

Грчка еолска племена су се од средине XI до средине IX столећа пре Христа постепено исељавала из Тесалије и насељавала су егејска острва, поглавито Тенедос и Лезбос, затим приобаље Мале Азије и ишла су к унутрашњости, према северозападној Анадолији. Ови миграторни покрети насељавања *Еолиде* познати су у науци као прва грчка колонизација. Јонци су из северозападног дела Пелопонеза, с Атике и Еубеје, повевши са собом „и многе друге народе“ (како вели Херодот), попут Молошана, Аркађана, Фокејаца и других, преко Киклада стигли на Самос, Хиос и малоазијску обалу где су подигли дванаест градова. Између њих је постојало чврсто религијско јединство у форми Панјониона са Посејдоновим храмом као главним центром на рту Микала. Ова област постала је касније позната као Јонија. Напокон су и Дорци пошли у сеобу из Лаконије и Епидауреса, населили су острва Лезбос (данашњи Милос), Теру (Санторини), Крит, Родос и Кос као и југозападну обалу Мале Азије. У економском погледу, главни покретач развоја у хомерском добу била је земљорадња напредног типа. Сви чланови једне породице, али и остали који су економски зависили од те породице и њеног имања, чинили су заједницу (тј. домаћинство) и обављали су све производне делатности. Сва произведена добра, пољопривредна и сточарска, трошена су унутар тог домаћинства. Други неопходни производи, које домаћинство није правило, стицани су разменом и

трампом, крађом и пљачком, или се чак водио рат за њихово поседовање. У *Илијади* се наводе неки од најосновнијих облика размене добара као и начини вредновања понуђене робе (волови, робови, кожа животиња, предмети од метала и слично). Трговину са спољним светом, посебно металом и робовима, обаљали су искључиво Феничани.

Када је реч о друштвеном уређењу, чини се да је домаћинство била главна јединица друштвеног окупљања. Када су престале миграције грчких племена и када су се почела подизати стална насеља, чланови домаћинства, везани између себе јаким родбинским везама, постајали су власници одређеног комада земље. Тиме су стицали економску моћ и касније постајали прваци, великаши (ἀριστοί /чит. *аристоји*), како је познато из Хомерових приповедања. Поред чланова породице, у оквиру домаћинства су се налазили и други који су чинили бројну друштвену групу познату под именом „пук”, „народ” (πλήθος /чит. *плетхос*). Независни од породице родбински, али директно зависни од ње економски, они су обављали специјализоване делатности у виду посебних заната (ковачи, ткачи, грнчари, дрводеље) и називани су демијурзима (δημιουργοί). Они, у слободнијем преводу „занатлије”, имали су задатак да обезбеде све што је било потребно једном домаћинству да нормално функционише. Напослетку, робови су представљали чисто економско власништво сваког домаћинства до ког се у то време долазило најчешће ратовима, много ређе куповином.

Због оваквог устројства друштва, грчке заједнице имале су одлике племена. Постојало је јако убеђење да је свака заједница, која се састојала од много домаћинстава, потицала од једног свог прапретка. Као доказ су им служили и језик, и рођачке везе између свих чланова те заједнице као и јасна свест о заједничком пореклу. Отуда свако племе које се рачвало на мање целине – групе, родове, скупине – са рођачким везама могло је да чини засебно друштво. Племне је могло настати спајањем, удруживањем, припајањем више различитих племена истог рода или распадом једног већег племена на низ мањих. На основу потребе за решавањем текућих питања, сложених друштвених и других проблема насталих унутар племенског друштва, развиће се до тада непознат систем друштвеног организовања, политички. Племенске вође су у периоду миграција, а нарочито после њега, постали наследни краљеви. Они су били вође војске током ратова, а у време мира владари са религијском и судском влашћу. Уз краља налазио се и савет (или веће) стараца ког су чинили одабрани представници из најјачих родова. Њихова је улога

била махом саветодавна, а неретко су и ограничавали моћ краљу у управљању. Када је краљ требало да донесе какву значајну одлуку, сазивао је скуп великаша, обично знамените и истакнуте ратнике, да би чуо њихово мишљење. Тако је у *Одисеји* мудри Ментор, када је дошао његов ред да говори, позвао народ Итаке, окупљен на главном тргу, агори, да се окрене против просаца и затражио је од њега да се јавно изјасни о том предлогу. Ово је први пут да је у историји забележено јавно изношење мишљења које ће касније представљати камен темељац атинске демократије у V столећу пре Христа. Карактеристично је и то да су се у оквиру хомерских заједница образовале све оне друштвене институције које су од средине VIII столећа пре Христа водиле ка великим политичким сукобљавањима између самих држава.

У културном погледу, тешко линеарно Б писмо је било напуштено и/или сасвим заборављено. Готово три пуна века Грци нису писали. При крају IX столећа пре Христа и почетком наредног појавило се ново писмо на грчком тлу, алфабет (αλφάβητος). Од када тачно постоји грчки алфабет научно још није сасвим прецизирано, али је сасвим сигурно да је настао у „мрачном добу“. Недостатак поузданијих извора, пре свега записа, и данас води научнике у разне спекулације. Сматра се да су се стари Грци сусрели са феничанским писмом (алфабетом) можда још који век пре почетка првог миленијума пре Христа. Феничани су, као врсни поморци, у то време били један од најнапреднијих медитеранских народа који је развио снажну трговину са свим суседима и основао колоније по читавом Средоземљу. Са њиховим ширењем, ширила се постепено и њихова писменост.

Када је реч о осталим донетима у области културе, у хомерском добу настали су први храмови који су постепено стицали панхеленски карактер. Упоредо са локалним божанствима, усталила су се и религијска схватања обједињена у оквиру Олимпијског пантеона од 12 богова. У културна достигнућа се убрајају рођење усмене поезије, пре свега епике, као и даљи развој грнчарства и израда свих малих уметничких предмета. Песништво херојске садржине се посебно неговало још од микенског доба. Оно је представљало основу коју су касније малоазијски Грци искористили како би груписали садржаје песама у целину око две различите теме. Ове групе песама данас називамо Хомеровим еповима. Песници, звани рапсоди (ραψωδοί), су те песме певали, често им додавајући нове елементе или мењајући им садржај како би држали пажњу слушалаца или

како би изrekli оно што је окупљени народ желео да чује. Неретко су се на дворовима или у кућама великаша рапсоди управо овако владали: у зависности од тога да ли се и колико великашу допало оно што је чуо, певачу је следила одређена награда или казна.

Ниједан други познати текст не заузима такву кључну позицију у самоодређењу западне културе попут Хомерових спегова, *Илијаде* и *Одисеје*. Оба се тичу једног од најважнијих елемената грчке историје и културе – Тројанског рата. Данас са сигурношћу не можемо рећи да ли се овај рат заиста водио и колико је дуго трајао. Не знамо ни да ли је прича о њему само уопштени плод сећања на један или на многобројне ратне походе који су у то прадавно време обележили историју Грчке. Знамо да су ти ратови вођени периодично, обично од краја пролећа и током целог лета, можда и до касно у јесен, ако су временске прилике биле повољне. Захваљујући Шлиману, који је дословно читао и тумачио Хомера, откривена је Троја, древна Вилуса из хетитских записа. Прва ископавања на брду Хисарлику (1871-1873) била су и више него сензационална, а Шлиман је тако добио сатисфакцију. Показало се да је мислио исправно. Дубоко је веровао да посебно *Илијада* никако не може бити пука митска прича и да је Хомер у непревазиђеним стиховима исприповедао сушту истину. Већ од самог почетка ископавања било је јасно да су се око зидина овога града водиле огорчене борбе, да је град потом горео у пламену и нестао са лица земље, баш како и еп наводи. Овај рат невиђених размера и последица распалио је маштања Грка и постао је каменом темељцем њиховог културног одређења. У суштини, рат нису водили „Грци“ у такозваном класичном смислу речи, дакле Грци потекли од Јонаца и Дораца, већ Микенци. Међутим, потоњи Грци видели су у самој његовој суштини зачетак рађања њихове нације, уједињење свих племена под једним вођом и једним етничким именом. Ова унификација на свим пољима је древним Хеленима пружила осећање за потоње (крајње прецизно) национално и културно одређење, за успостављење властитог идентитета и свести о себи, као једном народу. Овај преокрет у њиховој свести догодио се и поред чињенице да су постојале сасвим оделите грчке државице-полиси које нису никада постигле политичко и физичко јединство и које никада нису оствариле уједињење у једну моћну државну организацију. Како је Тројански рат био (и остао до данас) најбитнији фактор за појаву „грчког карактера“, Грци су временом њиме постали опчињени и непрекидно су препричавали догађаје из њега, вршили упоређења са славним јунацима и њиховим подвизима, према њима мерили и оцењивали

свачије успехе и заслуге. Ова препричавања су постепено попримала различите облике и нијансе у описима догађаја, што је било у складу са постепеним (историјским, културолошким, политичким, цивилизацијским) променама схватања идеје о грчком културном идентитету.

Хомерово песништво је допринело да се Тројански рат директно веже за грчку националну и историјско-политичку свест. Тачно је да је извор грчког колективног идентитета лежао у Тројанском рату и да су тај идентитет сачињавали вредности, морална начела и сâм начин Хомеровог приповедања у спевовима. Тако су неминовно стари Хелени постали заокупирани, поред рата, и Хомеровим делима. Однос старих Грка према њима био је прилично слободан: нису никада веровали да су она недодирљиви “свети списи” у нити да су историја без мане. Њихов песник је све грчке богове и божанства приказао без икаквог улепшавања и без нарочитих епитета. Зато су древни Грци ове спевове посматрали чисто као плод песничке креације, као вид највећег домета песничке уметности. Тек у хеленистичком периоду појавила су се прва отворена оспоравања Хомера и мишљења да су епови временом постали прилично удаљени од аутентичног оригинала, да су или сасвим или у већем обиму измењени. За разлику од осталих древних култура, које су везивале корене свог културног идентитета за религијске текстове посебне врсте, стари Хелени су се у том погледу окренули књижевности.

Како је Тројански рат производ микенске културе, Хомерови спевови су директан производ „мрачног доба“. Шта год да се догодило код Троје, догађаји су били толико очаравајући да су Грци наставили несмањеном жестином да испредају приче дуго пошто су заборавили да пишу и пошто су напустили древне градове и насеља. Причу о том рату знао је највероватније свако, ширила се од уста до уста, преносила се од једног до другог насеља, из једне у другу област. Она је изгледа била најглавнија тема, могуће и једна једина, апсолутно доминантна, преокупирајућа у том друштву у истој оној мери, обиму и значају као што је код нас била (и остала) прича о бици на Косову пољу. Њен је зачетак био највероватније у једноставним и многобројним стихованим формама у виду кратких препричавања издвојених (или намерно одабраних) сегмената рата и најважнијих подвига хероја. Како је протицало време, ове засебне стихотворне форме су професионални певачи (рапсоди) уобличавали у дуже наративне целине. Пошто се прича ширила и повезивала, мењала се и сама техника приповедања. Први рапсоди били су у стању да запамте до у

деталј своју причу, потоњи су због дуже приче и великог броја догађаја које је ваљало запамтити највероватније прибегавали импровизацијама следећи софистицирана правила епског певања. Неких поузданијих доказа за ово тврђење нема, много је индиција на основу проучавања народног песништва²⁴ које наводе на овакав закључак. Постоје чврсти докази из класичног грчког периода да су заиста постојали људи који су знали наизуст свих 25.000 Хомерових стихова. При крају „мрачног доба“ ови спевови постали су културним епицентром грчког друштва, а њихов статус се знатно потврдио када су Грци почели да се урбанизују.

Остало је до данас снажно сећање да је извесни слепи песник по имену Хомер био управо онај који је коначно уобличио причу о Тројанском рату у 24 епска певања, а свако певање покрива тек малени део десетогодишњег рата и целе његове историје. Већина класичара верује да су оба Хомерова епа производ не једног него више различитих рапсода, али како не постоје никакви докази за ово виђење, преовлађује устаљено грчко мишљење да је Хомер њихов једини аутентични песник. Оно што представља занимљивост јесте да су њихови први записи настали веома рано, тек неколико деценија по настанку. Развој грчких градских насеља и додири са Феничанима условили су да Грци поново открију писмо чиме је основно језгро епова сачувано, иако су им, како рекосмо, постепено додавани поједини елементи.

Илијада је прича о једном кратком догађају током ратовања: највећи грчки јунак, Ахилеј, доживео је велику личну увреду када је вођа свих Грка, краљ Агамемнон, узео за своју робињу девојку која је Ахилеју, као награда, требало да припадне. Због тога се демонстративно повукао из битке и замолио своју мајку, богињу Тетиду, да битку преусмери против Грка. Богови му услишише молбу, а све док му није погинуо најбољи друг и саборац од руке Хектора, Патрокло, Ахилеј се чврсто држао по страни. Након сахране друга, Ахилеј се свом жестином вратио у рат, борио се са Хектором и осветио смрт верног пријатеља. Да би свима показао своју бол и жалост за мртвим другом, Хекторово тело вукао је на двоколици око зидина Троје. Ако постоји такозвана „кључна тема“ овог епа, онда би то могао бити „Ахилејев избор“. Ахилеј је добио могућност да

²⁴ Тридесетих година прошлог века двојица истраживача, Милман и Пери, су покушали да дају одговор на питање да ли је Хомер могао бити аутор спевова или је у њихово стварање било укључено више песника. Своја проучавања спроводили су на терену Србије, а закључак им је да су и *Илијада* и *Одисеја* настали као спојеви различитих песама различитих аутора из различитих историјских периода.

бира: или ће постати велики и славан јунак у рату, али ће зато млад погинути (и доиста, погођен је на свом једином рањивом месту отровном стрелом - у пету), или ће живети мирно, срећно и без икакве славе. Иако је почетно био одлучан да млад не погине, смрт Патрокла га је ипак нагнала да промени став и да се укључи поново у рат у коме је млад настрадао.

Одисеја је прича о дуготрајном и мукотрпном повратку другог великог јунака рата, Одисеја. Одисеј се не може мерити ни у ком погледу с Ахилејем, јер нити је тако снажан, још мање одважан, нити јуначан, али је веома промућуран и склон подвалама. Његова је идеја да се Тројанцима понуди као дар дрвени коњ (грч. δούριος ἵπλος) у коме су се сакрили грчки војници. Он је, у правом смислу речи, *άνθρωπος πολύτροπος*, односно „препреден/превејан човек“ или „човек од више лица“. Занимљиво је и како га је римски песник Вергилије у свом спеву *Енеиди* приказао – песник га непрекидно „части“ разним епитетима, попут *dirus Ulixes* („окрутни Одисеј“) или *pellax Ulixes* („лажљиви Одисеј“, „онај који измишља речи“), *Ulixes fandi fictor* („Одисеј превртљивац“, „смутљиви Одисеј“). Кући се враћао десет година зато што су то богови тако одредили, будући веома кивни на њега. Тек када су сматрали да се довољно покајао и да је довољно окајао своје грехе, допустили су му да се врати на родну Итаку. Међутим, није његов повратак био баш тако тежак и страشان колико можемо мислити. Већину времена провео је на острву Огигији, дому заносне богиње Калипсо, која се страствено заљубила у њега. И Одисеј је имао могућност избора – или да остане на острву са богињом и да тако стекне вечан живот или да се врати својој вреној Пенелопи и да умре као обичан смртник. Пошто је одлучио да се врати кући, његово путовање је било дуго и болно искушавање оног што значи „бити само смртник“. Ако постоји могућност да говоримо о некој битној тематици у оквиру *Одисеје*, онда је то следеће питање: због чега би иједно људско биће пре изабрало да буде смртно уместо да се радује и ужива у благодетима вечног живота? Ово питање се још више интензивира у оном делу спева кад Одисеј сусреће у Хаду (Подземљу) Ахилеја (XI књига) – Одисеј каже Ахилеју како сени свих мртвих морају да му служе и да га поштују, а Ахилеј му одговара да би радије био роб чак и најсиромашнијем господару него најпознатији међу мртвима. Уколико је заиста тако страшно бити мртав, одакле онда све људске приче о бескрајним патњама после смрти? Као део одговора на питање које се тиче природе људског живота, већи део *Одисеје* бави се самом природом људске

цивилизације и људским поривима. Питање отуда има и разрешење у другом делу књиге: док прва половина указује на вредности смртног живота, друга уводи појам вредности анонимног људског живота. Какве би се то вредности могле приписати животу који ће се ипак окончати и убрзо заборавити?

Генерално посматрано, Грци сматрају оба епа највећим културним и уметничким дометом свога народа, суштаственим елементом грчке културе. Током целе антике све се њима подређивало. И свакидашњи и они крупни друштвени догађаји имали су једино смисла ако би се посматрали под светлом описаних догађаја у оба дела. Тако су оба епа постали и фокус свих грчких вредности и врлина. Две су најбитније речи које провејавају кроз њих: част (τιμή, чит. *тима*) и врлина (αρετή, чит. *арете*). Ова друга реч је најцитиранија културна и морална вредност у старој Хеллади и означава нешто налик на достигнуће, морално или какво друго, наш највећи потенцијал као људског бића. Награда за част и врлину јесте слава (κλέος, чит. *клеос*), најважнија компонента ичијег живота. Умрети неславан (άκλεος, чит. *аклеос*) је сматрано највећом несрећом, пропашћу, па отуда сви Хомерови јунаци чине најразличитија дела и нечувене подвиге само да не би потонули у мртвило, у безименост и бешчашће.

Архајски/ахајски период

У XVIII столећу, када је дошло до ширег и дубљег интересовања научника за грчку старину, код немачких историчара заживела је синтагма „архаични период“ која је

проистекла након почетних проучавања грчке уметности. Синтагма се првобитно односила на спољашњу декорацију и пластику пронађених уметничких предмета који су припадали једној међуфази, између геометријске уметности (приближно X-IX столеће пре Христа) и уметности класичног грчког периода. Данас се више не користи назив архаични за овај период, већ архајски, а захвата епоху приближно од средине VIII до друге деценије V столећа (тачније речено, до 480. године) пре Христа када је персијски цар Ксеркс извршио инвазију на Грчку. Већина стручњака сматра да овај назив није добар и да би га пребало заменити неким прикладнијим. Један од најзналајнијих познавалаца класичне грчке старине, Мајкл Грант (Michael Grant), био је највећи противник употребе овог назива, сматрајући да он указује на нешто примитивно и застарело, сходно тумачењу које скоро сваки речник наводи, па зато каже: „Ниједан такав пејоративан епитет није прикладан за ранохеленски период, јер су ти Грци својом мишљу и својим делом подарили светској историји један од најкреативнијих периода.“ Постоје и друкчија виђења: историчар Снодграс (Snodgrass) одређује овај назив двојачко: као нарочиту „структуралну револуцију“, која се одиграла и на материјално-економском и на друштвено-популационом нивоу, и као „интелектуалну револуцију“, која је утрла пут ка коначном формирању грчке класичне мисли.

Без обзира на све савремене интелектуалне расправе, овај период грчке историје је данас познат и под називом ахајски. Започео је великом друштвено-економском кризом која је уједно обележила и сами крај хомерског доба. Државе-полиси су се суочиле с њоме на један једини могући начин – расељавањем, односно колонизацијом ненасељених области подаље од грчког тла. То је епоха друге масовне колонизације чији је врхунац достигнут у VII столећу пре Христа. Под називом град-држава (πόλις-κράτος) крију се две важне ствари. Прва се тиче територије на којој се налазио град и његова шира околина, а друга непосредног организовања заједнице људи под јединственом влашћу и управом. Организовање заједнице је подразумевало постојање јаке извршне власти, способне да разреши све проблеме њених грађана, која се спроводила над одређеном територијом јасно омеђеној границама. Границе државе-полиса су се углавном поклапале с облашћу под управом града, односно с оном територијом коју је могао ефикасно бранити у случају рата или непосредне ратне опасности.

Осим ових, град-држава имао је и следеће две значајне одлике:

1. **са географске тачке гледишта**, обично се на једном месту формирао центар извршне власти ограђен зидинама, зван полис/асти (πόλις/άστυ), а око њега, на ширем простору, налазила су се мања насеља или мањи градови, што је чинило ванградску област;
2. **с организационе тачке гледишта**, становници града-државе (тј. грађани) учествовали су у спровођењу јавних послова и узимали су мању или већу улогу у доношењу одлука. Тако је начин спровођења власти и не/учествовање грађана у њој одредио други важан елемент државног уређења. Према Аристотеловим наводима, „град представља организацију свих архоната и, изнад свега, врховну власт. Јер свуда доминира основна структура уређења града, а уређење је политичка организација.“

Независно од начина функционисања уређења, грађани су имали три главна циља који су уједно представљали претпоставке за постојање града-државе: слободу, аутономију и самосталност. Грађани су се борили за властиту слободу борећи се за слободу свога града, па су зато и били лично мотивисани да учествују у спровођењу закона које су сами прогласили како би потврдили аутономију града. Активно су учествовали у производњи роба и добара да би покрили властите потребе и да би осигурали економску самосталност граду.

Отуда је опстанак и развој сваког града-државе био директно везан за три поменута циља. Они, иако су били својеврсна кочница да се Грчка организује као једна велика државна заједница, ипак су чинили примарну снагу за све цивилизацијске подухвате који су долазили временом. Очигледно је да је непрекидна борба грађана за своју државу био подстрек који је водио ка развијању посебног облика партиотизма са јасно израженим локалним духом. Овакав патриотизам условио је да се јаве оштре разлике између самих Грка, веома често је био кључни повод за ратове између држава-полиса, а свакако је допринео да се у потпуности потисне идеја о евентуалном свегрчком уједињењу. Чак и на Олимпијским играма, организованим у част панхеленског бога Зевса од 776. године пре Христа, одсуствавао је дух хеленског заједништва и свест о потреби за међусобним (јасним националним) повезивањем самих такмичара и представника градова-полиса. У то време Грци су већ стекли богато искуство у вођењу града. За разлику од Сумера, на пример, који су у четвртм миленијуму пре Христа поседовали развијену градску културу

са јаком економском и културном активношћу, код Грка се постепено развијала и политичка активност. Тако су, колико то јасно показују историјски подаци, једино у грчким градовима-државама појмови „грађани“ и „политика“ задобили своје право значење, смисао и вредност и почели да се конкретно реализују. Зато је институција града-државе била битна иновација у цивилизацијском погледу, јер је оставила крупне последице по даљи развој људске цивилизације. Демократија, песништво, позориште, филозофија, наука, урбанизам, архитектура и градитељство били су врхунски успеси људске активности у оквирима града-државе.

Ратни сукоби грчких полиса везују се директно за економске, друштвене и политичке услове који су постојали у хомерским заједницама. У време миграција делова грчких племена одиграло се самоорганизовање насеља, њихово проширење, уређење, подела земљишта, развијање локалних божанстава, те су тако настајали полиси. Али, и поред оштре оделитости једног града од другог, на религијско-митолошком плану одвијало се повезивање и међусобно прожимање свих грчких племена и полиса. Научници сматрају да су се први градови-државе појавили на обалама Егеја, у Малој Азији, можда чак и за време прве грчке колонизације. На територији Грчке стварање полиса текло је на неколико начина:

- поједини делови племена стекли су своју независност и организовали су се као засебне целине,
- суседне (оближње) заједнице су се ујединиле на једном ширем подручју,
- из постојећих насеља издвојиле су се групе које су се потом на новом/истом географском терену организовале у нову заједницу.

У два последња случаја говоримо о формирању насеља. Тако Тукидид каже да је спрва Атина била сасвим мала сеоска заједница, да су Атињани живели раштркани по неколико мањих градских центара те да је сваки од њих имао свог главешину и архонте. Само у случају спољашње опасности стварали су чврсту војну заједницу коју је предводио само један владар (краљ). Али чак и тада је свака атинска заједница била политички независна и самостална у одлучивању. Када је Тезеј (Θησεύς) постао владар, учинио је многе реформе у атинском друштву, распустио је све мање скупштине, разрешио дужности вође свих атинских заједница и организовао је Атину као државу у данашњем смислу речи. Иако је дозволио становницима да задрже своје поседе, приморао их је да живе у једној далеко

већој заједници. Нису све државе-полиси на исти начин и у истом обиму овако биле организоване.

Негде при крају IX столећу пре Христа хомерске заједнице су се суочиле са порастом полулације, што је изазвало економску кризу на ширим размерама. Испошњено земљиште више није могло да обезбеди довољно хране, а чињеница је да су се појавили и први велики земљопоседници који су диктирали цене својих производа. Са недостатком искусне радне снаге појавио се и мањак других ресурса. Ова економска криза поклапала се са тренутком ограничења власти краљева и са јачањем позиција архоната. Највероватније је да су се водили чести ратови између самих држава (о томе немамо никаквих података) које нису имале организовану војску и одбрану. Код великих земљопоседника појавило се и поверење у краља и у његову способност владања и управљања земљом чиме су изазвани почетни (или продубљени стари) друштвени и политички проблеми у држави. Познато је да су великопоседници већину свог времена посвећивали теловежбању, јахању коња, неговању и уздизању свога духа. У том погледу су се увек налазили у стању борбене готовости. Овај слој познат је у оквиру грчке историје под називом прваци, аристократе, племићи, угледни грађани. Насупрот њих, налазила се велика већина грађана припадника средњег и нижег слоја као и они без икаквог земљишног поседа (беземљаши). Иако су их прваци називали „народом“, „светом“, „недостојним“, „масом“, они су представљали основну производну снагу државе, јер су се бавили поморством, трговином, занатством, производњом. Тако су стицали богатство што им није много помогло да се инфлтрирају у више слојеве друштва. Политички су и даље били обесправљени и ни у ком погледу нису могли бити изједначени са првацима. Чак и сасвим сиромашан, првак, потомак племенитог рода, уживао је далеко већа права него најбогатији трговац или занатлија.

Први историјски стадијуми развоја градова-држава били су тесно везани за развој поделе рада. Временом се искристалисала свест да је потребно грађанина удаљити од свакодневних послова како би се посветио градским проблемима и општим питањима. Свакако је да је и број робова постепено растао и да је на њих пренесен огроман део послова, као што се догодило у Атини почетком VI столећа пре Христа. Економска криза се продужила током почетног организовања градова-држава из једног простог разлога – што није било могуће затвореном систему пољопривредне економије да се суочи са њоме. Зато су се појавила следећа решења:

- градови су поспешили занатску производњу и омогућили слободну трговину, као сталан вид сигурног прихода,
- вођени су освајачки ратови,
- осниване су колоније.

Неке државе прибегле су само једном решењу, друге су примениле сва три. На пример, у Атини је заживела трговина и производња, Спарта и Аргос су се окренули ратовима ради територијалног проширења, у Коринту, Мегари, Халкиди, Милету предност је добила колонизација. У преосталим подручјима, тамо где није било додира локалних грчких племена (попут Етолаца, Аркађана, Епираца, Македона) са другим Грцима, развили су се локални облици племенског и друштвеног организовања. Како су се налазили ван свих ондашњих хеленских токова, били су поштеђени економске кризе.

Зато је друга грчка колонизација (VIII-VI столеће пре Христа), када је дошло до формирања бројних грчких насеобина по Медитерану и Црном мору, била условљена неколиким чиниоцима:

- А) пренасељеношћу, како наводе антички аутори, и немогућношћу прехране свог становништва;
- Б) недостатком сировина, посебно метала;
- В) тражењем нових тржишта за пласирање производа;
- Г) унутрашњим политичким кризама и размирицама, што је водило ка изолацији једног дела становништва;
- Д) бољим бродовима као и стеченим знањима и искуствима за пловидбу;
- Ђ) самим хазардерским карактером Грка и њиховим авантуристичким духом, управо онаквим приказаним у *Одисеји*.

Друга колонизација је подстакла формирање новог облика града-државе. Иако су све колоније биле у тесној вези са матицом (μητρόπολις, метрополом), оне су представљале нов облик самосталне, аутономне и организационе јединице. Везе са матицом биле су у то време прилично слабе, каткада сасвим лабаве, не ретко су и одсуствовале, а у изузетно ретким случајевима чак и непријатељске. Грчко ширење по тадашњем познатом свету умногоме је ограничило, спречило или знатно редуковало активности других поморских народа, а понајвише Феничана. Грци су временом постали далеко јаче и чвршће везани за Медитеран који им је омогућавао напредак у економском, културном и цивилизацијском

погледу. Све елементе грчке цивилизације, попут религијског уређења, политичког деловања, естетских схватања и, уопштено, начина живота и рада, Грци су пренели у нове насеобине.

Економска криза довела је до даљег и напреднијег развоја саме економије градова-држава. Трговина више није била ограничена на пуку размену добара, него и на њихову коповину, што је имало за последицу јављање робноновчане привреде. Новац није била само проста иновација која је олакшавала економско пословање, већ је постао главним обликом сваке врсте размене и мере. Отуда су економске промене имале директног одраза на економију градова-држава: појавила се нова категорија грађана, потекла из имућног слоја средњег сталежа, која је стекла удео у извршној власти. Тако је аристократски организована заједница успешно превазишла кризу и изашла из ње оснажена. Оснажење се видело и у политичком смислу.

Краљевине су опстале једино у оним областима где се сачувала и одржала у целости племенска организација (Епир, Македонија). Историчар Маргалит Финкелберг (Margalit Finkelberg) покушала је да сагледа начин наслеђивања код легендарних и историјских краљева у прекласичном периоду Грчке. Утврдила је да уопште није било обавезно да син наследи оца. Краљ је често био приморан да бежи из земље (добровољно или принудно), а обично новоизабрани краљ није припадао владајућој породици. Да би задобио поверење народа и углед, склапао је брак најчешће са кћерком свргнутог краља. У оквиру грчке митологије овај образац је редовно заступљен: тако су поступили Пелоп, Белерофонт, Пелеј, Теукро, Диомед, Менелај и други. Утврдила је и то да ако зет може наследити таста на престолу, онда је и краљицу могла наследити њена кћерка. То се види на примеру Спарте где је постојала једна линија краљица чије су се титуле преносиле директно са мајке на кћерку. Финкелбергова истиче да је ова појава сасвим необична и крајње неспецифична у једној култури која се на површини приказује као јака и доминантна патријархална.

Историјски живот градова-држава започео је доминацијом првака и успостављањем аристократских уређења. Прваци су држали у својим рукама власт, пошто им је моћ потицала не само због порекла него и због поседовања земље. Економски развој, проузрокован другом колонизацијом, успео је трговину и производњу, али је и изнео на

површину нове друштвене групе – трговце, занатлије, бродовласнике, поморце. Оне су, са једне стране, заостриле друштвени антагонизам, а са друге из њега извучиле материјалну и политичку корист, посебно када је реч о освајању власти. У кризу аристократског друштва умешао се још један чинилац, фаланга (φάλαγξ), нова војничка формација којој су припадали сви слободни грађани способни за ратовање. Услов је био да сваки припадник фаланге о свом трошку набави целокупну ратну опрему. Појава фаланге оружаника из различитих слојева грчког друштва водила је ка развоју идеје о постојању међусобне једнакости.

Развој грчког друштва:

краљевина → аристократија → олигархија → тиранија → демократија

На преласку из VII у VI столеће пре Христа разлике и опречности су још више биле заострене, а вођене су и огорчене борбе између првака, са једне стране, и богатих грађана и народа са друге. У највећем проценту се стање разрешило у многим градовима појавом првих писаних закона и правила којима се покушавало уредити до тада важеће обичајно право. Први законодавци били су људи из најширих друштвених слојева, а пре свега из слоја првака, попут Залеука (Ζάλευκος, VII столеће) или Харонда (Χαρών, средина VI столећа) у западним грчким колонијама, затим Питака (Πιττακός, око 650-570) на острву Митилени, Ликурга (Λυκούργος) у Спарти, Драконта (Δράκων, око 680-600) и Солона (Σόλων, око 640-560) у Атини. Овим путем су се прошириле и продубиле политичке основе, пошто је учествовање у спровођењу власти и руковођењу државом било у складу с економском ситуацијом грађана, као што се догодило у Атини за време Солона. Тако је ова државна организација преобраћена временом у олигархију или, како се онда називала, у тимократију (η εκ τιμημάτων πολιτεία), пошто је критеријум на основу ког су се грађани разликовали било богатство и гаранција у готовом новцу (τίμημα).

Доминација олигарха није донела решења проблема ширих народних маса. Супротности су се уочавале, а у одређеним случајевима су их покренули људи који су по сваку цену настојали да искористе друштвену пометњу како би се докопали или задржали на власти. То су обично били прваци који су стекли име као вође нижих друштвених слојева уз чију потпуну подршку су успели да освоје власт. Како су били немилосрдни у стицању власти и како су је свим силама чували и бранили, прозвани су тиранима

(τύραννος)²⁵. У тиранијама, према Тукидиду, догодило се ипак нешто позитивно: грчки полиси почели су да систематичније развијају своје поморство и да се више оријентишу према мору и морским путевима. Нису сви тирани били немилосрдни, било је и оних који су се заиста старали да се њихов град развија, да напредује и да грађани живе боље и сигурније. Такав је био Поликрат (Πολυκράτης, средина VI ст.) с острва Самоса, Перијандар (Περικλάνδρος, 627-587) из Коринта, Теаген (Θεαγένης, друга половина VII ст.) из Мегаре и Писистрат (Πεισίστρατος, 600-528) из Атине. Великој већини тирана се живот окончао насилно, а најчешће су их убијали револтирани грађани чиме су недвосмислено показивали своје расположење према апсолутној и неограниченој власти. Негде при самом крају VI столећа пре Христа су тираније углавном лагано нестајале, мада су се понегде и даље задржале, посебно у колонијама. Тираније су изнова наследиле олигархијски режими, али понегде, као у Атини, догодиле су се далекосежне промене закона под Клистенем (Κλεισθένης, VI ст.) које су утрле пут демократији.

У демократским државама главни орган представљао је сабор/скуп народа (η εκκλησία του δήμου), односно сазив свих одраслих и слободних грађана, искључиво мушкараца, који су имали политичка права. Сваком грађанину је пружана могућност да слободно говори и да искаже властито мишљење (такозвана исегорија, ισηγορία) те да учествује у доношењу и изгласавању закона (такозвана исономија, ισονομία). Након архаичног периода свака држава је усталила унутар свога друштва (после „испитивања” и „преиспитивања”) један релативно добро утемељен систем владавине. У том погледу су најинтересантније Атина и Спарта. У старој Спарти је у VII ст. образована олигархијска држава која је опстала све до II столећа и римских освајања. Атина је искусила потпуни процес развоја државе, од аристократске организације из VII столећа до демократије при крају VI столећа пре Христа.

Култура у архајском добу почела је вртоглаво да се развија. Песничка уметност постала је једном од водећих, јер је била (и остала) врло лична. Њено главно оруђе су осећања, уживљавање, снага речи, емпатија. Због тога је проза била другоразредна категорија која је, међутим, своје место ипак стекла – без ње не би било митологије,

²⁵ Ова реч потиче из лидијског језика и првобитно је означавала „заповедника“, „владара“, „господара“, а у множини (τύρανοι) „краљевски род“. На територији старе Грчке јој је касније дато ново значење, управо оно које и данас има, а то је да указује на „силника“, „дрзника“, „апсолутног господара“.

народних веровања, обичаја, али и првих историјских записа. Ликовна и пластична уметност биле су под видним утицајима с истока. Наступила је такозвана источњачка фаза током које су се користили у украшавању елементи пластике и керамике чије је порекло са Блиског и Средњег Истока, попут лавова, пантера, фантастичних бића (сфинге, грифони), цветова лотоса, розете и других. За њима су убрзо уследили и типични грчки оригинални елементи, сходно грчком сензибилитету, у форми двају стила: дорском и јонском, затим фигуре куроса и кора (тј. младића и девојака) као и веома развијено грнчарство са препознатљивим црвеним и црним тоновима. Прве иновације у уметности (али и на духовном пољу) догодиле су се у Јонији, родном месту грчке филозофије. На религијском плану су се искристалисала сва веровања у оквиру митологије као и начин обожавања богова: панхеленски сагледано, све основне одлике сваког божанства понаособ постале су заједничке. Ширењу оваквог јединственог погледа и схватања на богове знатно је помогло и то што су одлучујућу улогу у животу старих Грка имала и неколика светилишта (Делос, Делфи, Додона, Олимпија, Дидима), географски симетрично распоређена, чији је религијско-психолошки значај био непроцењив.

Класични период

Класичним периодом се назива раздобље од завршетка персијских ратова па до смрти Александра Великог. Током њега су се усталиле све вредности које представљају суштину савремене европске цивилизације и културе. Нема сумње да је победа над Персијанцима била одлучујући фактор за историјски пут развоја Грчке. Победом су се потврдиле све грчке вредности и створени су нови предуслови за даљи развој политике, уметности и књижевности. Одмах по окончању ових ратова, Атина се у наредних пет деценија преобратила у снажну водећу државу чиме се оштро сучелила са Спартом. Страх од могућег новог доласка и даље непоразених Персијанаца условио је да се већина градова-полиса окрене пре к Атини него ка Спарти. Разлог је био крајње практично-прагматични: Спарта је била искључиво моћна на копну, Атина на мору, јер је поседовала бродове којим је могла у сваком тренутку да брзо достави помоћ, за разлику од Спарте чијим јединицама је требало много времена да би стигле на одредиште. Само због тога је Атина избила у први план. Међутим, градови-државе из континенталног дела Грчке су се окренули ка Спарти. Ово је била почетна основа за појаву ракола међу Грцима. Убрзо се променила слика: разлике у начину вођења државе, у погледу друштвеног уређења, посматрања места и улоге човека у свету, начину васпитања и подизања младог покољења и слично условиле су да се јаве велики антагонизми и нетрпељивост између две најутицајније грчке државе. Размирице су зато морале бити разрешене једино грађанским ратовима који су трајали скоро три пуне деценије са краћим прекидима. У историји су познати као *пелопонески рат*.

За ове ратове онолико колико су криви Грци, исто толико су криви и Персијанци који су гледали да се освете Грцима. Како су били добро упућени у грчке ствари, одлучили су да се умешају, али тако да избегну директни ратни сукоб са Грцима. Зато су прибегли суптилној дипломатији пријатељства и савезништва, нудећи или неопходан новац или војну помоћ час Атини, час Спарти и њиховим полисима савезницима. Атина је из претходних ратова изашла војно оснажена и за кратко време се развила у јаку поморску силу. Годину дана после персијског слома (највероватније 478) окупили су се представници свих малоазијских градова на острву Делосу да би уговорили војни савез с Атином. Тако је формиран Први атински савез, у историји познатији као Делски, када су

размењене међусобне заклетве и када је положена заклетва Атине на верност. На Делосу су се сваке године окупљали изабрани представници свих чланица савеза да понове пред свештеницима положену заклетву о савезништву. Како се чини, на самом почетку су све чланице имале једнака права, обавезе и право гласа (зато се сматра демократским), а одлучено је и да свака чланица годишње плаћа порез било у бродовима било у новцу, све у зависности од њених могућности. Низом успешних војних акција овај савез је 467. задао Персијанцима снажан ударац.

Међутим, нису сви градови-државе добровољно ушли у овај савез. Многи су били принуђени да приступе под претњом примене силе и разарања. Атина је искористила овај савез као средство за властито наметање и апсолутну доминацију. Њени изасланици су непрекидно понављали како је Атина једини гарант одбране у евентуалном персијском нападу на Грчку. И заиста, рат са Персијанцима се наставио са прекидима због политичких сукоба у самој Атини. Полиси који нису приступили овом савезу, иако су са негодовањем и неодобравањем посматрали како Атина узурпира власт, нису смели да то јавно изнесу, плашећи се њене одмазде. Чак су и ратоборни Спартанци били веома опрезни и само онда када су имали згодну прилику трудили су се да крајње суптилном реториком покушају да ослабе њене позиције.

За време Кимона²⁶ (Κίμων, 510-450), представника атинског аристократског слоја, је Делски савез снажно и упорно нападо Персијанце. За то време је расла моћ Атине, пошто се богатство сливало у њу, па су започети опсежни грађевински радови. Као главнокомандујући у Делском савезу чинио је све да оснажи атинску моћ како би Атина војнички парирала Персијанцима. Побуна малог града-државе Тасоса на истоименом острву је начела унутрашњу структуру савеза. Тасоћани су били незадовољни високим порезима и наметима као и самим савезом који је постао инструментом атинске политике. Кимон је наредио да се побуна у крви угуши. Био је то први пут да је Атина поступила само у заштити властитих интереса, не и целог савеза. Кимон је био испрва против сваке сарадње са Спартом, али је променио мишљење када су удружене атинско-спартанске снаге поразиле Персијанце на ушћу реке Еуримедонта у Малој Азији око 467. пре Христа. Од тада су порасле његове отворене симпатије према Спарти. Када је избио устанак

²⁶ Био је Милтијадов син и, као и отац му, веома успешан војсковођа и политичар.

хелота (εἰλωτες)²⁷, 462. у Месенији (Други месенски рат, 464-455), желео је да се прикључи Спартанцима²⁸. Заправо, Спартанци су затражили помоћ од Атине. Зато је Кимон повео 4000 хоплита према утврђењу на брду Итоми, али су и он и Атина доживели тешко понижење: како Кимон није могао да у јуришу освоји брдо, Спартанци су протерали и њега и Атињане, оптуживши их да су дошли да одмогну. Уследио му је тежак политички пораз код куће и морао је отићи у изгнанство, а Атина и Спарта су прекинуле све односе.

У том кључном тренутку су се у Атини одигравале велике политичке промене. Према Аристотелу, 15 година после грчко-персијског рата Атином су и даље управљале веома моћне аристократе, што је изазвало незадовољство ширих народних маса. Зато је дошло до преврата 461. и демократе, предвођене Ефијалтом (Εφιάλτης), су се нашле на челу државе. Одмах је ограничена власт и моћ аристократа, Кимон је био протеран, али је убрзо и сâм Ефијалт био убијен. На власт је ступио мудри Перикле (Περικλῆς, око 495-429), Клистенов потомак. Главна тежња Атине је била да прошири Делски савез и да у њега укључи што више нових полиса. То је постизала или милом или претњом силе, па је тако њен савез прерастао у хегемонију. Ова промена догодила се управо онда када је ризница са Делоса пребачена на атински Акропољ, у новосаграђени Атинин храм 454. пре Христа и када су Атињани оружаним интервенцијама спречавали државе-чланице да напусте савез. Кимон се на позив вратио у Атину после деценије прогона и поново је постао главним политичким протагонистом. Са Спартом је потписао петогодишње примирје и окренуо се против Персијанаца на Кипру 450. Наредне године је атинска флота поразила персијску код Саламине на Кипру и постигнуто је примирје са Персијанцима примораним да признају независност грчких градова у Малој Азији. Овај споразум је у историји познат као Калијин (Καλλιίας), према имену вође атинских изасланика, мада га многи историчари називају и Кимоновим чиме подвлаче да је он био његов главни творац. Након смрти Кимона, политичку власт преузео је Перикле. Једна од његових првих одлука била је да Атина начини са Спартанцима тридесетогодишњи мир (потписан 455. пре Христа). Међутим, он није трајао дуже од 15 година. У том кратком временском периоду Атина је постала најважнији друштвени, културни и политички центар целе старе Грчке.

²⁷ Реч је о робовима у власништву државе.

²⁸ Хелотима је снажан земљотрес, који је непосредно пре њиховог устанка погодио Пелопонез, ишао у прилог. Том приликом је преко хиљаду спартанских војника погинуло. Хелоти су сматрали да је то био предзнак који је наговештавао њихову коначну слободу.

Улога харизматичног Перикла у свему томе биле је одлучујућа, па се зато читав V столеће пре Христа назива још и златним *Перикловим добом*.

Перикле је дошао на власт сасвим демократски. У обзир су узете све његове заслуге у ратовима против Персијанаца у којима се истакао као одличан поморски стратег. За главнокомандујућег атинске флоте биран је сваке године. По Тукидиду, са Периклом започела је демократија у Атини, јер је успео да се наметне народу не ограничавајући му све слободе. И сâм развој унутрашњих догађаја – друштвених, економских, политичких – ишао му је на руку. Свакако је да се истакла и његова велика разборитост. На пример, сматрао је да само једна држава треба да води спољну политику. Демократско уређење заживело је када је увео адекватне новчане накнаде наследним архонтима, члановима Ареопага и народним судијама које је држава исплаћивала. Ова мера тежила је да економски обезбеди оне слојеве који су били сиромашни, а који је требало да учествују у управљању државом. Економске користи су биле добродошле и за покриће трошкова за културни развој Атине. Они су били еквиваленти за слободан улазак грађана у позориште, ондашњи најважнији вид забаве Атињана. Обезбедивши вођство Атине код савезника, Перикле се усмерио на проширење утицаја Атине према западу. Учествовао је заједно са градовима-колонијама из јужне Италије у основању нове колоније, Турије (Θούριος), 444/443. пре Христа. Пиреј је постао најважнија лука у Средишњем и Источном Медитерану. Изграђен према архитектонским нацртима Хиподама (Ἱπλόδαμος) из Милета, Пиреј је прерастао за само неколико година у главни трговачки центар целог Средоземља. Приходи атинске државе стизали су од обавезног пореза ког су плаћале све државне-чланице Делског савеза, од експлоатације рудника сребра на рту Суниону, од пореза на транзит робе и од ратног плена. Атински закон је предвиђао и давање у закуп рудника сребра на одређено време. Перикле се показао и као сасвим необичан стратег: када је избио рат са Спартом, наредио је да се у утврђену Атину склони целокупно становништво из околних насеља. Спартанци су остали затечени тим потезом, поготово што су очекивали адекватне одговоре на пустошења и пљачкања територије у коју су ушли. Међутим, Атињани нису реаговали, што је у први мах било протумачено као кукавичлук, а онда, немајући даље куд, покуњени Спартанци су се повукли. Али сâм град Атина није био адекватно припремљен да прими око 120.000 нових становника. Није постојало ни водовода ни канализације, а храна се директно увозила из Египта. Створили су се сви

услови да у граду избије нека зараза. И заиста, куга се изненада појавила (највероватније је да је дошла из Египта) и у кратком року је десетковала целокупно становништво. Једна од њених жртава био је и Перикле.

У Периклово доба опорезивање није постојало у Атини, највероватније да се примењивало само у тренуцима великих криза. Порез су једино плаћали они који су дошли у Атину из других места, и то 12 драхми по одраслој мушкој особи, 6 драхми по жени, ако је имала какав приход. Отуда је индиректно опорезивање било од посебне важности, пошто се примењивало на све производе који су се увозили и извозили из атинских лука, понајвише из Пиреја. Укупни приходи од атинских савезника, када је ризница пренесена на Акропољ, порасли су од 8000 таланата²⁹ на 9700 таланата 445. године, да би пре избијања прве фазе Пелопонеског рата 431. спали на мање од 6000. Главни извор прихода током освајачких похода Атине ипак је било „симболично жртвовање“ које су, у форми покрића војничких и верских трошкова, изводили богати грађани. Најважнија жртвовање била су:

- **хорегија**, односно *даривање* (χορηγία), које је покривало све трошкове за постављање једног позоришног дела на сцену;

- **тријерархија** (τριηραρχία), за потпуну војничку опрему једног ратног брода званог тријера и његове посаде;

- **архитхеорија**, односно *свето посланство* (αρχιθεωρία), за трошкове званичног светог посланства на панхеленским свечаностима;

- **хестијаза**, односно *гошћење* (εστίασις), у виду покрића свих издатака за једну вечеру (гозбу) приређену на верским прославама;

- **гимназијархија** (γυμνασιαρχία), за трошкове око исхране и смештаја атлета и рвача као и организовања трке младића са горућим бакљама по улицама Атине током Панатинских свечаности (Παναθηναία) одржаваних сваке четврте године.

²⁹ Талант/талент је био новац највеће вредности у старој Грчкој.

Успон Македонâ

Судећи према многим грчким и светским историчарима, Старомакедони или Македони, како се уобичајено може пронаћи њихово име у књигама, били су саставни део грчког народа. Као аргумент овом тврђењу иде у прилог кратак дистих који је Хесиод у свом несачуваном *Каталогу жена* (фрагмент 5.7) записао, а гласи у преводу:

*Од кћери Деукалионове потекоше Магнес и Македон,
прародитељи Магнезијаца и Македона,
који су тако рођаци првог хеленског рода.*

Многи старогрчки, римски и хебрејски историчари, географи и оратори говоре о Македонима као о засебном балканском народу јасно одвојеном од суседног грчког, трачког и илирског, истичући да Македонија никада није била саставним делом Грчке, да су Македони покорили Грчку, Тракију и Илирију и поробили њихово становништво те да су Римљани поразили македонске фаланге 168. пре Христа чиме су територије под Македонима претворили у властиту провинцију. Као што је познато из историје, краљ Филип II кренуо је у освајање грчких територија, његов син, Александар, је довршио та освајања. У његовом походу према Истоку, поред Грка, учествовали су и Илири, Трачани и Келти.

Стари Грци нису никада сматрали Македоне Грцима, а ни Македони нису себе доживљавали као Грке. Овај закључак проистиче из свих данас доступних навода античких аутора у којима се може прочитати како су Македони били веома поносни на свој начин живота и што су Македони. Неретко су на Грке гледали као на варваре и сврставали их у исти ред заједно са Персијанцима, Илирима, Фригијцима и другима. У старим наводим се недвосмислено чита како су Македони формирали јаку војску и завладали Грцима те да нема говора о „грчкој војсци“ и о „грчком освајању“ Азије. Ти аутори су врло прецизни, јер свуда наводе како једино Македони воде главну реч, а да их Грци и остали покорно следе. Када је дошло до војног сукоба између Римљана и Македона, један од захтева Рима био је да се Македони повуку са свих освојених грчких територија у Македонију. Овај податак открива колико су Римљани били на грчкој страни. Сами Грци се никако нису могли помирити са чињеницом да су доживели тежак пораз у

рату са Филипом Македонским 338. пре Христа код Херонеје. Овај свегрчки пораз, и поред изузетне грчке срчаности, учинио је да сви полиси поклекну пред надирућем Александром Великим. Мало је данас познато да су Грци, чим се прочула вест да је Александар умро, повели више ратова против Македона – последњи и најкрвавији био је такозвани Ламијски рат – све у нади да ће збацили са себе македонски јарам. Међутим, није им пошло за руком, па су се обратили за помоћ Римљанима. Римска победа над Македонима је врло брзо донела Грцима тешко разочарање, јер не само да је стари господар био замењен новим, него су Грци били приморани да уче нов језик, латински, као сада свој званични. Савремени светски историчари³⁰ развијају идеју о македонској посебности у својим делима, а пре свега ону да су Македони били засебан палеобалкански народ. Насупрот њих, налазе се бројни грчки и други историчари који чврсто заступају тезу да су Македони били и остали саставним делом грчког народа и да су „по духу“ били Хелени.

О раздобљу пре појаве Филипа II и Александра Великог историјски извори не говоре много, па су сазнања прилично оскудна. Према устаљеном мишљењу историчара, у древној Македонији развила се такозвана *егејска култура* чији је родоначелник био Орфеј, син Еагра, оснивач друге митолошке династије. Орфеј је био краљ Македоније и Тракије, чувени митски певач, свирач и песник од кога је сачувано 87 химни. Учествовао је у походу Аргонаута (око 1225. пре Христа) које је храбрио својом песмом и музиком током њиховог путовања по Дунаву и Црном мору. Легендарно предање вели да је Орфеј поуке о певању и свирању добио од Аполона лично. У Македонију је увео Дионисове мистерије, затим учење о животу душе после смрти и, по историчару Аполодору, изумео је грчки алфавет. По његовој смрти, формирана је посебна секта орфичара који су веровали и проповедали божанску природу људске душе. Познато је да су се сваке године у Пијерији одржавала музичка надметања. Једна митска прича говори о томе да су на једном таквом такмичењу учествовали Аполон и Пан, да је судија био фригијски краљ Мида (Μίδας, 738-696) и да је пресудио у корист Аполона, јер је лепше свирао и певао од Пана. Краљ Мида је у грчкој митологији остао запамћен као изузетно mudar владар који је открио како се прави олово, сидро и сиринга.

³⁰ Попут Мајкла Гранта, Вернера Јегера, Улриха Вилкена, Пјера Жукеа и других.

Историјски период све до краља Пердике I (Περδίκκας Α', VII столеће пре Христа) није најбоље документован нити прецизно осветљен. Око 700. пре Христа, када је устоличен краљ Пердика, Македонија креће узлазном линијом. Чак и персијско освајање Македоније 507. пре Христа није битније пореметило постојеће стање у македонском друштву, него му је омогућило да напредује. Пораз персијског краља Ксеркса условио је да се Персијанци повуку, па су самим тим и Македони постали слободни. Истовремено су постепено ширили границе своје државе дуж река Вардара и Струмице према северу Балкана. Краљ Архелај (Αρχέλαος, 413-399. пре Христа) основао је нову престоницу државе, Пелу, која је требало да архитектонски личи на Атину. На његовом двору боравили су све знамените личности из грчког света уметности, музике, песништва, филозофије, науке. У Пели је најдуже боравио и стварао трагичар Еурипид (Ευριπίδης, 480-406) који се ту повукао због оштрих критика да жели срушити старе обичаје. Пошто му је пружио уточиште и сигурну безбедност као и услове за рад, Архелај је желео да му Еурипид помогне како би своје неуке поданике цивилизовао хеленском просветом. Краљ је намеравао да хеленском духу подари једно сасвим ново место за развој које је требало бити много веће и значајније од саме Атине. Зато је у месту Дион, у близини Орфејева гроба, покренуо својеврсна драмска надметања по угледу на хеленска. Од велике му је ту помоћи био Еурипид који је краљу, у знак захваности за гостопримство и што је уважавао његов труд, посветио једно своје драмско дело, *Архелај*. Од њега је данас остало свега неколико фрагмената. Верује се такође да је Еурипид увео феничанско-јонски алфавет у Македонију.

Филип II Македонски (Φίλιππος Β', владао 360-330) био је владар друкчијег типа од свих претходних. Познато је да је провео три године у Теби као талац управо у кључном периоду његовог формирања личности, од 15. до 18. године живота (368-365. пре Христа). У то време је овај град-полис имао запажене успехе под војсковођама Пелопидом и Епаминондом. Отуда је будући македонски краљ имао могућности да директно упозна различити систем владавине, командовања и управљања од оног који је познавао и у коме је одрастао. Научио је важност војне обуке и личне предузимљивости сваког команданта да би постигао жељени циљ током битке. За Филипа се зна да је био један од првих који је за себе јавно говорио да је Грк. За време његове владавине (пуне 24 године провео је на престолу) Пела је постала друга Атина, како ликом тако и духом. Аристотел (Αριστοτέλης,

384-323), који је пронашао у Македонију свој мир и уточиште, постао је учитељем и његовог сина и синова из најугледнијих македонских породица. Тиме је Филип омогућио новом нараштају да се лакше уклопи у хеленско друштво и да усвоји све оно најбоље зарад једног циља – да би и на пољу културе, уметности, језика Грке Македони бескомпромисно поразили. Начелно прихватање хеленизма било је делом широког Филиповог стратешког плана који је подразумевао да је потребно „што боље упознати свог непријатеља“ и потом искористити све „његове слабости“ како би се лакше могао поразити.

Филип, дошавши на македонски престо, за кратко време је своју државу учинио јаком у војничком погледу. На руку су му ишли и други битни спољашњи и унутрашњи чиниоци:

- успешно је спречио даље ширење Илира и Пеоњана на северним границама хеленског света;
- спровео је низ успешних мера помоћу којих је оснажио македонску војску. Један од његових главних потеза био је формирање посебних војних јединица названих фалангама. Свака фаланга била је састављена од шеснаест редова тешко наоружаних пешака (*πεζαίτεροι*, чит. *пезајтероји*). Њихово главно оружје, поред мача, био је копље звано сариса (*σάρισα*) у дужини од 24 грчке стопе (7,39 метара), које је било дупло дуже од грчког копља звано *дори* (*δόρυ*). Македонску коњицу чинили су одабрани војници из редова аристократије, такозвани хетери (*εταίροι*). Поред њих, постојали су стрелци, хоплити, или оклопници (*οπλισταί*), копљаници (*ακοντισταί*) и пелтасти (*πελτασταί*), одреди лако наоружане и веома покретне пешадије препознатљиви по малом и лаганом штиту, пелту (*πέλτη*), по коме су добили своје име;
- ојачао је македонску економију тиме што је покренуо експлоатацију рудника злата на северу земље, посебно на планини Пангеј. Злато је у том тренутку било недавно пронађено, па се врло брзо појавио златни македонски новац, статер (*στατήρ*), који је имао различиту вредност од полиса до полиса, али који је убрзо потиснуо персијски дарик (*δαρεικός*);
- прекинуо је изолационизам Македоније тиме што се посветио спољнополитичким активностима. Оне су почетно имале тесне везе са јасним освајањима суседних територија и проширењем македонске државе, а касније ће његова спољна политика доживети велику промену, поготово када се Филипова пажња усмерила

према Грчкој. Главни њен задатак биће рад на грчком јединству и на уједињењу свих грчких полиса у једну државу. Баш онако како му је саветовао Исократ.

По почетном освајању насеља и градова на полуострву Халкидикију и територија у Источној Македонији и Тракији, Филипова држава избила је на Црно море. Потом је, како му је поручило пророчиште у Делфима, припојио Тесалију и јужне делове Грчке. На једном од својих похода у коме је изашао као победник у сукобу с удруженим снагама Атине и Тебе код места Херонеје 338. пре Христа, Филип се наметнуо Грцима као неоспоран владар способан да уједини Грке и да их удружене поведе против Персијанаца.

Панхеленско уједињење догодило се након сазива свих грчких полиса, сем Спарте која је одбила да пошаље своје изасланике, у Коринту 337. године. Тада је одлучено следеће:

- прекидају се моментано сви сукоби између полиса и сваки вид насилног мешања у њихово уређење;
- слободна пловидба се ставља под заштиту, пиратство се забрањује;
- формира се одбрамбени панхеленски војни савез на челу са краљем Филипом.

У међувремену је Филип убијен, па је сазван нови сазив у Коринту следеће године на позив његовог сина, Александра. Пред новим владарем и вођом сви изасланици полиса положили су исту заклетву. Александрова држава имала је екуменску основу. Спрва је његов поход имао за циљ освету над Персијанцима која се потом преобразила у намеру за рушењем њиховог царства. Тај велики подухват почео је у македонској престоници, Пели, 334. пре Христа. Током прве фазе македонско-грчког разрачунавања са Персијанцима (334-331) освојена је цела Мала Азија и ослобођени су сви грчки градови. Догодиле су се и две велике битке са персијском војском: 334. на реци Граник и код Исе у Киликији 333. До наредне године Александар је освојио древну Феникију и Палестину и започео освајање Египта. У делти Нила основао је 331. године град на самом рубу пустиње који је први поносно понео његово име, Александрију (Αλεξάνδρεια).

Његова одлука да се крене према Месопотамији те године означава почетак друге фазе ратних дејстава против Персијанаца и почетак Александровог освајања света. Сукоб невиђених размера са персијском војском код места Гаугамела у непосредној близини рушевина древног града Ниниве донео је пораз Дарију IV који се повлачио према планинским висовима данашњег Авганистана. Тако су и Александар и Грци ушли у Вавилон, Сузу, а следеће године и у Персепољ (Персеполис), Пасаргаду и Егбатани.

Покорене су и персијске сатрапије, Партија, Хирканија, Арија, Арахосија, Бактријана и Согдијана где је ухватио Даријевог убицу, Беса, и после предао персијској царској породици. На ободима сада већ минулог Персијског царства Александар је провео приближно две пуне године.

Трећа фаза Александрових освајања отпочела је 327. пре Христа и трајала је следеће две године. Кретао се даље према Истоку у жељи да дође до краја света, односно до Индије. На реци Хидаспу, притоци Инда, победио је локалног махарацу Пора и наставио је даље, до реке Хифасисе, где се коначно зауставио 326. Његов план да стигне до Ганга није се испунио због протеста македонских првака који су желели да се врате кућама. Било им је доста непрекидног ратовања, освајања и лутања. Преко територије индијског племена Мала дошао је до ушћа Инда и потом прешао пустињу Гедросију, док је његов саборац, адмирал Неарх, опловио индијску обалу и стигао до ушћа Тигра у Еуфрат. Вративши се у Вавилон, Александар је почео припреме да оплови Арабију, али га је изненадна смрт 323. у томе спречила.

Својом упорношћу и жељом да види тачно где се налази крај света, Александар је створио све предуслове да се формира једна велика држава која је стекла могућности неслућеног развоја на многим пољима. Последице његових освајања се и данас јасно осећају. У војном погледу се прославила његова слика као изузетног војсковође и стратега, одличног планера бриљантног ума и веома способног команданта спремног да се у свакој ситуацији одупре непријатељу, да га изненади и да се разрачуна са њиме. Његови стратешки планови опсаде градова су столећима потом били главни узор у начину вођења ратова. Остала је упамћена његова седмомесечна опсада феничанског града Тира у данашњем Либану: овај древни град имао је два одвојена центра, један на самој обали Медитерана, други на острвцу удаљеном око 800 метара од обале. Са градских зидина су Тирци, високо смештени на зидинама, бацали разне пројектиле и ужарени песак на Александрове војнике. Како је острвски центар био опасан високим и тешко освојивим одбрамбеним зидинама, Александар је наредио да се подигне мостобран довољно широк да коњица слободно приђе зидинама и улазној капији града. Једном приликом је тирски брод, под окриљем мрака, изашао и уништио велики део вештачке превлаке. Тек после седам месеци напорног рада и огорчених борби град се предао. Освојивши Тир, главну персијску луку, Александар је постао апсолутним господарем Средоземља.

И док је Александар освајао свет, на територији Хеладе одвијале су се крупне промене. Атина је успела да поврати свој примат, јер су постигнути квалитет живота и просперитет привлачили људе од културе, науке и уметности из других градова. Тако је настављен њен привремено прекинути успон започет под Периклом. Развој атинске филозофске мисли ставио је у центар свих истраживања човека, а логичка размишљања и промишљања били су основни пут стицања знања. Испрва Сократ (Σωκράτης, 470-399) и софисти, а онда и Платон (Πλάτων, 427-347) и Аристотел, су на основу властитих теоријских поставки покушавали да практично побољшају и човека, као биће, и његов живот. Херодот и Тукидид су поставили темеље историјском и научном проучавању света и догађаја у њему. Песничка уметност је посебно делима тројице трагичара – Есхила (Αἰσχύλος, 525-456), Софокла (Σοφοκλής, 496-406) и Еурипида – развијена у позоришну форму високих спекулација, а с Аристофановим комедијама и у критику свакодневног друштвеног и политичког живота. У Атини су демократија и спровођење правде у IV столећу пре Христа допринели неговању реторике, па су се зато појавиле фигуре као што су Лисија (Λυσία, између 447. и 445-380), Исократ и Демостен. Из филозофије се постепено рађала наука и научна свест и приступило се систематизацији свих сазнања о природи и о човеку. Већина филозофа, од архаичног доба па надаље, били су и истраживачи који су се опробали у до тада недовољно познатим вештинама – математици, музици, медицини, астрономији и другим.

На друштвено-политичком плану су се током Александрових освајања мешали грчки и азијски културно-цивилизацијски свет. Као што Филип није желео да ремети затечено стање при покоравању грчких полиса, тако ни Александар није нарушавао нити укидао затечене локалне обичаје, веровања, традиције и религију, а био је међу првима који им се повиновао, што је био одличан политички потез. Тиме је желео да покаже своја демократска и космополитска схватања те да скрене пажњу локалном становништву како са сменом власти није дошло и до смене постојећег друштвеног система, поретка и свих његових вредности. Александар је чак наредио својим војницима и саборцима да ничим не смеју реметити затечено стање и да се не смеју мешати нити да дозволе да буду увучени у било какве локалне (ратне) сукобе. Када је, на пример, освојио Персију, за сатрапе је поставио и Грке и Персијанце, што је изазвало право незадовољство у грчким редовима, али се врло брзо испоставило да је овај потез био веома промишљен и mudar. Именовање

Персијанаца на ове високе дужности је деловало психолошки на народ који је привидно стекао утисак да није све изгубљено. Уједно, Александар је тиме спречио изазивање могуће персијске побуне и одмазде над Грцима због претрпљеног пораза у рату.

Економски посматрано, Александрова освајања су унапредила систем робноновчаног пословања, а он сâм се одрекао идеје о царској ризници. Сатрапи се више нису бавили обавезним сакупљањем, расподелом и слањем пореза, ту дужност су преузела посебна пореска одељења, што је водило ка образовању јединственог система новчане вредности у огромном царству. У културно-цивилизацијском погледу, преношењем грчког језика и хеленске културе, усвајањем елемената из традиција источњачких народа, оснивањем нових градова (који су се врло брзо развили у значајне економске и трговачке центре) као и самом тежњом да се усваја ново знање (заједно са војском, пошли су и одабрани грчки филозофи и научници), створени су најбитнији предуслови који су Александровом походу дали епитет и ненаоружане експедиције. Иако је кратко владао (336-323) и веома млад умро, Александар је остао жив у сећању многих народа. Посебно су занимљиве источњачке приче о његовом боравку у тим удаљеним крајевима и о чудима које је учинио. Потомци Александрових војника и данас се могу наћи у Авганистану и Таџикистану; иако столећима преобраћени у ислам, у односу на већину својих сународника, разликују се по плавој боји очију.

Хеленистички свет

Раздобље од смрти Александра Великог 323. па до успона римског цара Октавијана те потоњег освајања Египта 31. године после битке код Акцинијума у распону од непуна четири stoleћа назива се хеленистичким³¹ (ελληνιστικός). Хеленистички период је период у коме је дошло до крупних промена на друштвеном, политичком и религијском пољу старих Грка. Већ за време Александра наступила је видна и значајна промена под снажним утицајем египатске и потом азијских култура и веровања. Код античких Грка владар и божанство били су јасно одвојени. Владар је могао бити миљеник богова или бога, али је он на сваком кораку могао постати и њихов непријатељ и да западне у њихову сурову немилост. Код источних народа, а овде рачунамо и древне Египћане, владар је Бог. Тако је и Александар постао оваплоћењем самог врховног бога. Управо ова крупна измена условила је да наступи мењање друштвене свести и погледа на друштвено уређење. Време ћудљивих богова као да је прошло, а наступио је период када је и више него било очигледно да је човек тај који о свему одлучује и да су богови од другоразредног значаја. Они су били ту тек да би само потврдили људски избор, одлуку или наређење. Богови су се нашли у служби човека, а човек више није био њихов слепи слуга. У оквиру целе грчке историје су јунаке богови увек пратили и помагали, али с јаком узрочно-последичном везом у виду казне или награде. За време Александра и након његове владавине увидело се да је улога богова била много мања него што нам се заиста мислили, веровали и каткада представљало. Божанства су изгубила примат, а људи (краљеви, архонти, аристократе, војсковође и одруги) избили су у први план. На дубљем друштвеном плану, а посебно међу нижим и најнижим друштвеним класама и слојевима хеленског друштва (и шире сагледавано) и даље су божанства била одлучујућа и њима се молило, обраћало за помоћ, захваљивало. Мит, митологија, ходочашће у Делфе („пупак света”, Γαs ομφαλός), на Делос, у епирску Додону (Δωδώνη), присуствовање и учешће на Олимпијским играма су и даље били главни панхеленски оквир унутар кога се одвијао уобичајени живот свих Грка. Царство створено након Александрових освајања, чак и тако привременог карактера,

³¹ Ова реч потиче од грчког глагола *хеленизо* (ελληνίζω), што би у преводу значило „говорити грчки“, „угледати се на Грка“, „опонашати Грка у свему“, „понашати се као Грк“.

изнедрило је нове економске, друштвене и политичке чиниоце који су обележили целокупни хеленизам. Неоспорно је да је Александрово царство безмало по његовој трагичној смрти издељено на низ мањих краљевстава због отворених сукоба његових наследника око престола. Потоње хеленистичке краљевине су водиле династије чији су оснивачи били Александрови најближи следбеници. Устројен је нов политички систем у виду апсолутних монархија, а главни центар културног и цивилизацијског деловања пренесен је из срца древне Хеладе, Атине, у велике мегалополисе на истоку. У Грчкој је тек неколико полиса успело да сачува властито унутрашње уређење, а неколицина њих је формирала савезе у облику конфедерација.

Александрова смрт изазвала је крупне пометње на унутрашњем политичком плану у старој Хелади. Зато се поставило питање његовог правог наследника. Спрва је проглашен наследником његов полубрат, Филип Аридеј (Φίλιππος Αρριδαίος), али пошто се показао као изузетно слаба личност и још слабија политичка фигура, избор је потом пао на Александровог сина, Александра IV, ког је добио из брака са персијском принцезом Роксаном. Како је био малолетан, престо је и даље остао упражњен. Због тога су кренули лични сукоби Александрових најближих следбеника који су прерасли у отворена непријатељства и убрзо у ратове. Атињани и Етолци, сазнавши за његову смрт, били су међу првима који су устали против доминације Македона. Главни опоненти и предводници овог устанка били су атински ретори, Хиперид (Υπερείδης, 389-322) и Демостен. Мада дубоко инспирисани, Атињани су доживели велики пораз 322. за време Ламијског рата и потом у сукобима у Тесалији. Зато је превласт Македона донела следеће крупне последице:

- ✚ Атињани су били приморани да се одрекну свог демократског система у корист олигархије;
- ✚ морали су да плате ратну одштету и да прихвате македонску стражу у Мунихији, утврђењу које се налазило у једној од лука Пиреја;
- ✚ Хиперид је убијен, а Демостен је извршио самоубиство како би избегао понижење и суђење;
- ✚ градови на Пелопонезу добили су обавезу беспоговорног прихватања македонске страже.

Етолци су успели да избегну македонску казну, будући да су се македонске војне снаге морале хитно повући у Азију где су већ отпочели сукоби наследника. У источним

крајевима Александровог царства, тамо где је македонска власт била и најлабавија, избиле су бројне побуне и локалног становништва и грчких колонизатора у Бакријани. На чело свих уједињених побуњеника иступио је грчки намесник Медије, Питон (Πείθων) који се потом прогласио независним владарем свих горњих сатрапа у царству.

Питање Александровог наследника било је чисто привременог карактера. Оно што је важно истаћи јесте следеће: у том тренутку није постојала јака централна власт – она је као таква била једино концентрисана у снажној и харизматичној личности Александра Великог. Њено одсуство омогућило је да се појави антагонизам између његових наследника који је трајао пуних две деценије, тачније све до дефинитивне поделе граница територије царства на неколико мањих краљевстава. Па чак и тада ратне секире нису биле закопане; сукоби и непријатељства зараћених ривала су настављени несмањеном жестином.

Прво раздобље ових сукоба (321-301) почело је убиством главних наследника и истакнутих војсковођа, а продужено поделом власти у Трипарадису у Сирији 321. Тада је војска прогласила Антипатра царем као најстаријег, а остали су преузели власт и управу над појединим деловима Александровог царства. Надмоћнијим се показао Антигон који се сâм прогласио царем и исту титулу је пренео на свога сина, Деметрија, прозваног касније Полиоркетом-Градоборцем (Πολιορκητής). Преостале војсковође нису се сложиле с Антигоновом одлуком и удружиле су се против њега. У бици код Ипса у Фригији 301. коначно је пала одлука о даљој судбини Александрове државе. Антигон је поражен, заробљен и убијен, његов син је избегао заробљавање, сâм се докопао македонског престола и био проглашен краљем Македоније. Победници из битке су 294. поделили све територије између себе и договорили су се да оснују четири независне државе-краљевства:

- **Египатско краљевство**, на челу са Птолемејем (Πτολεμαίος);
- **Сиријско краљевство**, на челу са Селеуком (Σέλευκος);
- **Македонско краљевство**, на челу са Касандром (Κάσσανδρος, владао 302-297);
- **Трачко краљевство**, на челу са Лисимахом (Λυσίμαχος, 355-281).

Главни непријатељи ипак су остали Лисимах и Селеук – њихови су сукоби престали тек после битке код Куропедиона у Лидији 281. када је у њој од задобијених рана умро Лисимах, а његово краљевство одмах потом подељено између Селеука и Деметрија

Полиоркета. У међувремену је у Малој Азији оформљено ново краљевство са центром у граду Пергаму. Убрзо је Селеукова држава подељена на низ мањих и одвојених државица које су предводили локални владари. Тако су настале Битинија, Јерменија, Понт, Кападокија и друге.

Сребрњак са ликом Деметрија I Полиоркета Бактријског

Нестанак персијске државе и ширење Грка по Азији и Истоку имали су делекосежне последице по економију које су се пренеле и у новоформиране државе. Хеленистички свет, сачињен од Грка и многобројних других етничких група и народа, функционисао је унутар једног општег економског система у коме је кован један заједнички новац, вођена једна општа политика и један општи заједнички начин живота. У току првих година постојања Александровог царства почела се образовати и унитарна држава с унитарним погледом на свет и истим таквим друштвено-економским и културно-политичким уређењем. Краљеви су касније постали апсолутни господари својих земаља и контролисали су скоро целокупну привреду. Богата пољопривредна производња и размена произведених добара између краљевстава створили су нове путеве трговини. Као основно новчано мерило вредности роба, услуга и производа узимао се грчки новац, драхма (δραχμή), док је персијски дарик бивао повлачен из употребе. По свим већим градовима осниване су ризнице и благајне (нешто као претеча данашњих банака), а издаване су и прве гаранције и новчана писма (њихова форма одговара данашњим чековима).

Ови економски и политички услови омогућили су да се постепено организује нова друштвена класа, такозвани грађански слој, састављена искључиво од Грка и незнатног

броја прохеленски оријентисаних владара. Већи део локалног становништва чинили су радници и разне занатлије, али и пропали ситни земљопоседници који су живели у градовима и свим већим насељима. Њихово присуство је, с економске тачке гледишта, било веома значајно, будући да су поспешили занатство и допринели даљем развоју поделе рада. Ратови су остали најјефтинији извор бесплатне радне снаге, робова, која је обављала највећи део друштвене производње. У политичком погледу, само су слободни грађани, Грци, а заједно са њима и мали број хеленизованих староседелаца, имали право на политичко деловање. Управитељи градова, насеља и области били су искључиво Грци и понашали су се као мали апсолутисти, пошто су држали све конце у својим рукама. Тек је незнатан број локалних хеленизованих управитеља и господара, који су потицали како из високих друштвених тако и из економски богатих слојева, имао могућност да се нађе на челу државе. Постепено је јачала је и администрација. Унутар четири наведених краљевстава постојале су и државе-полиси, попут Атине, Родоса, Делоса, Спарте и других, које су задржале свој систем вредности и локалне аутономије.

Када је Александар освојио Египат, пророчиште у Сиви прорекло му је велику славу и моћ какве нико пре њега није имао. По освајању Персијског царства, Александар је постао владар над многим народима. Тако је функција краља постала сасвим лична. Њу су касније усвојили и његову наследници; не само да су били апсолутни господари над бројним становништвом, него су и задобили нове локалне (божанске) почасте. Оне су, другим речима, са старих владара пренесене на нове. Од свих краљевстава, два су се посебно истакла: Египатско и Сиријско.

Египатским краљевством владао је Птоlemeј Лаг (Πτολεμαῖος Α΄ ο Λάγους, владао 304-283), оснивач династије Лагидâ, која је нестала с историјске сцене смрћу Клеопатре. Владао је Египтом и Киренаиком (данашњом Либијом), Кипром и повремено јужним деловима Сирије. Поред Египћана и Грка, у овој огромној држави живели су и Јевреји, Персијанци, Сиријци. Династија Птоlemeјâ одржала се скоро три столећа захваљујући добро организованом административној власти, војсци и морнарици. Иако Птоlemeји нису подржавали политику мешања Грка и „варвара“, ипак су остали верним свим затеченим локалним традицијама, веровањима и верским обичајима већинских Египћана. Економска моћ државе почивала је на добро организованом, пажљиво одабраном и подстицаном трговини као и развијеном порезном систему. На сваки начин се избегавало да се порезом

оптерети локално становништво које је живело искључиво од обраде земље и зависило од променљиве ћуди Нила. Како је трговина постала најважнија грана економског пословања и благостања читаве државе, Александрија је врло брзо постала најважнија и најзначајнија лука на Медитерану, преузевши примат Пиреју.

Птоlemeји су задржали у целости стари систем управљања државом и наставили су политику фараона. Главни орган управљања државом чинило је једно тело састављено само од Грка, док су на нижим хијерархијским позицијама у управи били заступљени и Египћани. За разлику од династије Селеукида, Птоlemeји су имали наслеђену фараонску власт и управу над три изузетно важна града (Александрија, Хелиопол /данашњи Каиро/, Луксор). Као фараони пре њих, и они су цео Египат поделили на четрдесет „округа“, а сваки округ на „области“ и на „села“. За сваку јединицу на сва три нивоа био је одабран посебан слубеник који је био одговоран свом надређеном. Птоlemeји су додали овом фараонском систему и сасвим нову војну организацију, што је значило равномеран распоред војника по свим деловима Египта. Развијен је и прилично сложен порески систем. Нема сумње да је до средине II столећа пре Христа Египатско краљевство достигло свој огроман развој и било прилично моћно. Потоњи унутрашњи сукоби као и побуне Египћана и другог локалног становништва против власти знатно су га ослабили. Ратови са суседним Селеукидским краљевством око превласти над јужним територијама Сирије су додатно исцрпили ову државу која није била у стању да се ефикасно супротстави надирућим Римљанима.

Једино се за **Сиријско краљевство** може рећи да је било прави наследник Александровог царства, пошто су им се границе у потпуности поклапале. Захватало је територију од малоазијске обале до Инда, Кавказа и Каспијског мора, а на југу се протезало до Персијског залива и Арабије. Како није било унутрашњег јединства, подручја на Истоку и у Малој Азији убрзо су изгубљена. Династија Селеукида је опстала било употребом јаке војне силе, како би приволела становништво на покорност, било подизањем градова или насеља у којима су живели припадници свих народа и етничких група. Сваки град није био исти. Могао је имати форму и мале војничке колоније, обично подизане од Западне Турске па све до данашњег Курдистана, са по неколико десетина становника, ограниченом аутономијом и у потпуној зависности од краља. Оваква насеља су представљала облик брзих мобилних јединица војске чији је једини задатак био да

спрече избијање нереда и побуна против селеучке власти. У другом случају град је подизан као веће насеље и он је био аутономан у сваком погледу.

Испрва се престоно место налазило у новосаграђеном граду Селеукији на обали Тигра да би после било премештено у Антиохију, на реку Оронт. Иако је политичко јединство ове државе било фиктивно, она је у III столећу пре Христа била највећа по економској и војној снази, изузетно богата и трговачки веома напредна, пошто су преко њене територије водили најважнији трговачки путеви од Средњег Истока ка Медитерану и даље на Запад, према Риму. Но, овај процват није био дугог столећа – што учестали сукоби са Птолемејима, што велико незадовољство и честе побуне локалног становништва према владарима допринели су да ова држава већ од II столећа пре Христа почиње нагло да пропада и да је, као и Египат, Римљани лако освоје.

На територији старе Хеладе се институција краља сачувала, пошто се заснивала искључиво на племенској организацији државе. Краља је увек бирало веће сачињено од најугледнијих војсковођа, а власт му је ограничавао савет састављен од свих виђенијих првака. Управо се оваква организација задржала код свих грчких изолованих/удаљених племена која нису била политички развијена и која нису имала уређење друштва по систему државе-града (Македонија, Епир). Зато је у њима функција краља имала јасан етнички (национални) карактер и била је чисто почасна, чак и када је било речи о наследној краљевини. На грчком тлу су Македонско и Епирско краљевство обележиле хеленистички период.

Македонско краљевство било је једно од најмањих у географском смислу – обухватало је Македонију, Тесалију и северне грчке крајеве. Краљ је био главни поседник свеколике земље, рудника, шума, апсолутни господар живота и смрти својих поданика. Осим владајуће класе, постојала је и бројна класа малих и средњих земљопоседника који су чинили главнину македонске коњице и пешадије. Македонска војска могла је да збаци краља, а уколико би краљ био одсутан из земље због рата, живот је текао истим оним уобичајеним током као када је био у Пели, престоном месту. Изгледа да чак и када је краљ био одсутан Пела није функционисала као бирократско-административни центар државе. Другим речима, систем је у оба случаја био непоремећен из простог разлога што се строго пазило да се не уздрма наслеђена хијерархија и организација на војној основи. Велика земљишна имања краља и/или његових великаша обрађивали су или робови или плаћени

радници. По подели Александровог царства на челу Македонског краљевства налазио се Касандар, а други знаменити владар био је већ поменути Деметрије Полиоркет који је владао седам година (294-287). Са престола га је збацио епирски краљ Пир (Πύρρος). Од 280. па надаље Македонско краљевство више није било моћно – у њега су често упадали Галаћани, веома ратоборно келтско племе, које је опустошило све крајеве Македоније, Епира и Јужне Грчке. Њих је успео да заустави тешком муком син оснивача македонске династије Антигонида Антигона Гоната (Αντίγονος Γονατάς, 381-301), Деметрије Полиоркет, 277. године. Антигониди су владали до 168. пре Христа када су Римљани покорили Македонију и претворили је у провинцију.

Епирско краљевство налазило се у далеко већој изолованости од Македонског. Старогрчки аутори знали су да су Епир населила дорска племена која су задржала свој типични племенски начин живота, рада, организације и размишљања. Најјаче племе било је племе Молошана (Μολοσσοί) из ког је потекла Олимпијада, мајка Александра Великог. За време владавине Филипа и Александра Македонског Епирско краљевство налазило се под македонском управом. Од важности је напоменути да су Молошани својој државом управљали прилично разумно. Једном годишње окупљали су се и краљ и народ у верском и културном центру, Пасарону, где су узајамно измењивали заклетво о поверењу што им је, према њиховим законима, омогућавало управљање државом. Тек за време владавине краља Пира, изузетног државника за оно време, Епирско краљевство избило је на чело хеленског света. Пиру је идол био Александар Велики и настојао је да створи једну моћну и велику државу налик његовој. Из истог разлога окренуо се према Западу. Током пет година (280-275) непрекидно је ратовао против Римљана у Јужној Италији и Картагињана на Сицилији. Рат на два фронта био је поразан по њега. Зато је одлучио да освоји Македонију и северне пределе Грчке. Током похода на Пелопонез поново је доживео страховит пораз, а умро је неславно у уличним борбама у Аргосу 272. године пре Христа.

Државе-полиси нису могле да се развијају у складу са њиховим наслеђеним политичким системом, али су опстале, иако су се око њих стварале државе с апсолутним системом власти. Опстанак држава-градова био је могућ из неколиких разлога:

- већину држава-полиса распустила су хеленистичка краљевства;
- један број образовао је савезе држава у облику конфедерација;

- поједине су успеле да се сасвим удаље од монарха и да тако сачувају властиту независност, као што се то догодило у Атини, Спарти, на Родосу, Делосу и другде.

У Атини је по Александровој смрти, а на Касандров налог, постављен за управитеља града Деметрије из Фалерона (Δημήτριος Φαληρεύς) који је владао пуних десет година као прави тиранин, а збацио га је са власти Деметрије Полиоркет. Атина је повела петогодишњи ослободилачки рат (267-261) када се на челу Македоније налазио Антигон Гонат. У то време је градом управљао филозоф стоик Хремонид (Χρημωνίδης). Међутим, испоставило се да је сваки вид оружане побуне био узалудан. Антигон Гоната је завладао суверено Атином и целом Атиком, а Хремонид је пронашао уточиште на двору Птолемеја. Све док Римљани нису завладали Атином 86. године пре Христа, овај град је у потпуности избугио сваки облик своје некадашње величине и супремације.

Спарта је донекле остала поштеђена. Њен систем управљања и начин вођења спољне политичке изолоације довели су је у III ст. пре Христа у друштвени и политички ћорсокак. Број становника града и шире околине је нагло опадао: у самом срцу Спарте живело је приближно 700 грађана од којих је само стотину имало какав земљишни посед. Плутарх каже да је за време извесног ефора Епитадеја, веома смелог и одважног човека, али рђавог карактера и нарави, донесен посебан закон („и то само зато што се са рођеним сином силно посвађао“) по коме је свако, сходно властитом нахођењу, могао било коме још за живота да тестаментом завешта све своје имање и поседе. Зато је једна мањина људи из града почела нагло да се богати, а да сви они који су имало право наслеђа остају без игде ичега. Спартом је врло брзо завладало велико сиромаштво, злоба, љубомора и неслога између људи. Решење из настале ситуације пронађено је у отпису дугова и у новој подели земље. Бољитак по Спарту наступио је за време кратке владавине Агиса I (Αγίς Α΄) који је, чим је ступио на престо 244, одлучио да спроведе реформе у економији и друштву. Једна од њих тицала се и предлога да грађанима могу приступити и сви остали, што је изазвало негодовање и жестоко противљење богатог грађанског слоја. Због тога је био убијен на превару. Неких десет година касније Клеомен I (Κλεομένης Α΄) спровео је постепено опсежне промене у целом спартанском друштву и у политици. Оне су имале одјека у свим градовима на Пелопонезу где су нижи слојеви били сасвим обесправљени. Војсковођа ахајске конфедерације Арат (Αρατος, 276-213), који на ове реформе није гледао благонаклоно, затражио је помоћ Македона и у заједничкој бици код Селасије 222, на

самом улазу у Лаконију, потукао је до ногу Клеомена. Тако је у Спарти уведена македонска управа, а Клеомен се склонио на двор Птолемеја. Од тог тренутка завладала је политичка и друштвена нестабилност коју је искористио Набис (Νάβις, владао 206-192), потомак краљевске лозе. Наметнуо је себе за владара Спарте, и, по свему судећи, наставио је да спроводи Клеоменове реформе. Убрзо се сучелио са бројним протестима из суседних држава, па је убијен такође на превару. Његовом смрћу Спарта је у потпуности изгубила сваки вид своје независности и самосталности: била је укључена у Ахајску конфедерацију све до доласка Римљана.

Родос, као засебна држава, имао је велики економски процват у време хеленизма, захваљујући снажним трговачким везама са скоро свим крајевима Александровог царства. На руку му је ишао изузетно повољан географски положај као и релативна близина са Малом Азијом, Африком и Блиским Истоком, што му је омогућило да буде раскрсница најважнијих поморских путева у Источном Медитерану. Чврсте зидине око града и мудра спољна политика били су два чиниоца који су одредили историјски пут овог града у хеленистичком периоду. За време владавине македонског краља Деметрија Родос је доживео велику опсаду 305-304. (после ње је краљ понео епитет Полиоркет), али се није предао. Била је то типична демократска држава у којој су власт држали у својим рукама богати грађани (трговци и зајмодавци). Током дубоких криза, како нас Страбон извештава, имућни грађани су, да би избегли немире у граду, пружали помоћ у храни сиромашнијим суграђанима, што је био јединствен пример у читавој хеленској историји. Међутим, Родос није могао остати изолован од свеукупних збивања у грчком свету. Активно се укључио у савез хеленистичких краљевстава против сиријског владара Антиоха IV (Αντίοχος Δ'). Слично се поступило и када је било речи о Римљанима: са њима је Родос склопио посебан договор по коме је Родосу на име пружених услуга Родосу требало да се додели Ликија и један део Карије. Али када се Родос прикључио Македонима, главном опоненту Рима, римски Сенат је одлучио да одузме уступљене Ликију и Карију и 167. прогласио је луку Делос слободном за трговину са јасном намером да Родос економски исцрпи. Од тог момента богиња среће Родосу више није била наклоњена и град је почео да слаби. Овакво стање је потрајало до 43. године пре Христа када су га Римљани лако освојили.

Древни карактер острва Делоса, као панхеленског светилишта, омогућио му је да се постепено изгради као јак економски и трговачки центар. Погодовао му је и сасвим згодан

географски положај – острво се налази у самом центру Егејског мора – који је, међутим, привукао пажњу многих освајача. Пред крај IV ст. пре Христа, када је ослабила моћ Атине као поморске силе, Делосом су суверено завладали Македони и од тог момента кренуо је његов економски просперитет. У оквиру целокупне европске историје остало је забележено да су се на овом острву по први пут формирале јавне и приватне банке. Делоска лука је стекла опште признање (не само међу Грцима) као изузетно погодне за транзитну трговину. Чим су Римљани 167. освојили Македонију, Делос су прогласили слободном луком и истовремено су препустили управу острвом Атине. Пређашњи становници били су протерани с острва, а доведени су нови који су муњевитом брзином почели да стичу богатство. У суштини, утицај Атине био је и најмањи, јер су живот на острву одређивали умногостранци, Римљани, Египћани, Јевреји, Феничани, затим Грци из других градова и други.

Када је реч о такозваним конфедерацијама (συνπολιτεΐαι) на грчком копну, оне су формиране под директним следом развоја свих историјских, друштвених и политичких догађаја. Понајвише су њиховој појави допринела македонска освајања, односно ширење македонске управе. Удруживање градова-држава у веће организационе јединице дало је наду Грцима да ће се тако лакше одупрети опасностима по њихово уређење и друштвени поредак. Овај нови друштвено-политички систем организовања појавио се у Етолији, Ахаји и на Пелопонезу.

Етолска конфедерација образована је међу првима, негде средином IV ст. пре Христа, у виду заједнице свих Етолаца са прилично лабавим политичким везама између њених чланица. Ово се већ у следећем столећу показало као изузетно мудар политички потез, јер је управо таква конфедерација могла да одоли нападима и продорима Галаћана 278. године пре Христа. Тако су Етолци успели да заштите пророчиште на Делосу чиме су стекли велико поверење и углед код других држава. Уређење ове конфедерације било је демократско: сви њени пунолетни грађани били су чланови сазива који је бирао архонте, одлучивао о рату или миру и изгласавао законе. После протеривања Галата кован је етолски новац (статер), а постојале су и исте јединице за меру и тежину. У III столећу пре Христа је овај савез постао један од најјачих и захватао је територију свих градова и насеља континенталног дела Грчке – од Малијског до Коринтског залива.

Ахајска конфедерација настала је по удруживању неколиких градова из Ахаје почетком IV ст. пре Христа, обухватајући тако сразмерни део Пелопонеза. Иако је била демократска, у њој је владала олигархија. Сваки град имао је свог господара, али су конфедерацијом управљали:

- сазив, а чинили су га грађани из свих држава-чланица са навршених 30 година живота;
- архонти, односно војсковође и главнокомандујући коњицом и морнарицом, чија су овлашћења била веома велика;
- скупштина, од 120 изабраних чланова, у чијој је надлежности била спољна политика.

Плутарх извештава да је посебно за време Арата и Филопемена ова конфедерација доживела свој врхунац. Арат (Аратос, 272-213) из Сикионе био је биран за војсковођу у више наврата. Спрва се окренуо против Македона са жељом да истера македонску стражу из Коринта, али нешто затим, да би се супротставио краљу Спарте Клеомену, од Македона је затражио подршку. Тако је Клеомен поражен удруженим македонско-ахајским снагама, али је убрзо и Арат убијен. Филопомен (Φιλοποίημην, 253-183) се прво прославио као заповедник коњице, а потом и као добар војни организатор. По Плутарху, чини се да је био харизматична личност и врло способан владар који је имао ту несрећу да живи у време када је хеленизам био на своме заласку. За време његове владавине у Ахајску конфедерацију укључена је Спарта, али „последњи од Грка“ (έσχατος των Ελλήνων), како га Плутарх назива, није имао простора за било какву акцију. Непуне четири деценије по његовој смрти ова конфедерација је ушла у састав Римског царства, 146. године пре Христа.

Хеленистичка култура

Култура за време хеленистичког периода наставила је да се развија, чувајући своје корене из класичне епохе. Народи с Истока прихватили су поступно утицаје хеленизма, али су истовремено, и безмало у истом обиму, и сами Грци прихватили утицаје из других култура и средина које су до тада презриво називали „варварским“. Грци су добили јединствену прилику да се увере како други народи нису били нимало варварски и нижеразредни од њих, да су се налазили или на скоро истом или чак на нешто вишем степену друштвеног, економског, културног и цивилизацијског развоја те да су имали исто тако дугу и веома документовану историју на коју су били веома поносни. Тако је дошло до проширења грчких погледа на свет те до постепеног и свестраног прожимања грчких и азијских особености током три наредна столећа. У том периоду ће се одиграти и многобројне промене саме суштине хеленизма и његовог карактера на свим пољима. Уз непрекидну размену идеја, добара, уз миграције становништа, хеленизам је бивао на сваком кораку богатији новим и сасвим разноврсним елементима.

Као посебан вид екуменизма испољила се употреба грчког језика код хеленизованих владара и поданика. Тај језик се временом показао у засебној форми, друкчијој од оне класичне из које је потекао. У лингвистици се назива заједничким (или општим) грчким језиком, којном (κοινή γλώσσα или διάλεκτος), огледалом свих крупних друштвених и политичких промена започетих од времена Филипа Македонског, а довршених у време Александра и његових наследника. Овај облик грчког језика настао је путем прожимањима многобројних језичких елемената из различитих грчких дијалеката. На основу тих прожимања, приближавања, уједначавања, који су трајали више од три пуна столећа, временом је створена језичка основица из које је потекао савремени грчки језик. Доминантан дијалект у време пре и после Александра био је атички, односно говор Атине и Атике. Научници верују да се којна зачала управо у Малој Азији, тамо где је постојала и највећа концентрација Грка предвођених Александром. Језичко уједначавање и приближававање Грка била је природна потреба. Између грчких дијалеката временом су се појавиле крупне разлике које су углавном отежавале основну комуникацију. Идеја да сви Грци воде заједничку битку против главног њиховог непријатеља, идеја да су сви равноправни и уједињени под једним вођом, Александром, идеја да постоји један општи

политички и друштвени циљ – исказан у виду потребе за коначном осветом над вековним непријатељем – биле су кључне да се догоде и промене у оквиру грчког језика. Тако је постепено стваран заједнички, униформни облик писане и усмене комуникације, у виду панхеленског језичког наддијалекта, што је значило да је почетни вид којне већ био присутан у употреби у оквирима Александрове администрације.

У истом обиму и мери у којима се поступно одвијало језичко приближавања и уједначавања самих Грка, и у оквиру њихове изграђене религијско-митолошке свести одвијало се слично уједначавање и приближавање. Прво, директно су се суочили са чињеницом да се о једном божанству и о његовим делима испредају различите приче од којих је већина оним другима била сасвим непозната, нова. Тиме је додатно вршена унификација Грка унутар властитог религијског одређења. Друго, на Александровом походу су се Грци сусрели са другим митологијама, веровањима и обичајима сличним или потпуно различитим од њихових. Треће, и сâм Александар и сви његови наследници нису желели да ремете затечено религијско стање, већ су лично прихватили локалне обичаје и приклонили се локалним божанствима. Међутим, појавила се и неочекивана последица: нови владари су релативно лако прихваћени, а у хеленски религијски свет почели су да улазе и елементи из локалних веровања и обичаја. Нови владари су усвојили сва постојећа божанства и обилазили су сва важна места и религијске центре, чиме су осигуравали „подршку“ тих богова и доказивали становништву да само спроводе вољу богова. Грци су подизали своје храмове углавном по основаним насељима и градовима, а како је време протицало у своје изграђене култове и митове о властитим божанствима постепено су уносили и елементе из локалних средина. Идеја о загробном животу, односно идеја о бољем животу после смрти, била је за Грке велика новина. Њеном дубљем продирању у хеленску религијску свест треба захвалити и самом периоду – било је то доба када су обични људи, и Грци и источњаци, заиста тешко живели, када су са страхом доживљавали крупне друштвене, политичке и економске промене, када је дошло до делимичног или потпуног рушења свих постулата на којима су источњачка друштва столећима пре доласка Грка почивала, када су се појавили нови господари, нови закони и сасвим нови проблеми, нова искушења са којима се човек у свакодневници морао изборити. Као нада да ништа није узалудно, све је више и више јачала идеја како ће за овај тешки овоземаљски живот доћи награда, али тек после наше смрти. Колико је дошло промена у овом погледу сведоче

и записи о прославама са светковина божанстава Изиде, Кибеле и Митре на којима су активно учествовали и Грци. На грчким свечаностима у част Диониса и Зевса, као и на Елеусинским мистеријама појављивали су се и странци. Истовремено су се развиле и нове мистерије, попут Сараписових³² у Египту, које је лично увео Птолемеј. Већ при крају III столећа пре Христа култ Сараписа се проширио по егејским острвима и на грчком копну. Тако је у оквиру читавог грчког освојеног простора дошло до постепеног верског прожимања.

Заједно са језичким и религијским уједначавањем, књижевно стваралаштво старих Грка је такође доживело свој узлет у хеленистичком добу. Први пут су се у грчкој историји појавиле масовно књиге, пре свега захваљујући релативно лако доступним материјалима за писање – папирусу и пергаменту – али и развоју културних центара, попут Александрије и Пергама. Аутори из овог периода нису били толико оригинални колико су били мање-више подражаваоци узора из класичне епохе. Од њих се издвојила и једна група оних који су уложили огроман напор да на једном месту сакупе (обједине) скоро сва најважнија дела аутора из пређашњих раздобља. Као трећи вид књижевне активности се појавило и масовно преписивање књига које је довело до појаве првих граматичара (филолога), посебно у Александрији. Они су почели пажљивије да се односе према грчком језику, његовој структури, лексичком богатству као и грчком језичком изразу и да износе властити естетски суд о језику било да је реч о ранијим ауторима било њиховим савременицима..

За разлику од песништва класичног доба, песништво у хеленистичком периоду није достигло онај сјај који је некада имало. Песници углавном у својим химнама и одама величају владаре и одређене личности и њихова дела, као што је то чинио Калимах из Александрије. Већина других песника били су подражаваоци старијих песничких дела – Апологије Рођанин (Απολλώνιος ο Ρόδιος, рођен око 270. пре Христа) остао је упамћен у историји хеленске књижевности, јер је саставио свој херојски еп *Аргонаутика* (Αργοναυτικά), ослонивши се на митску причу о Агонаутима и њиховом походу. Савременици из III столећа пре Христа су били Теокрит (Θεόκριτος), песник из Сиракузе, који је увео нову врсту песничког израза – пасторалу – својим *Идилама* (Ειδύλλια), и

³² Ово локално египатско божанство било је пандан грчком Плутону и биле су му приписане многе од моћи олимпијских богова.

Херонда (Ηρόνδας) са Коса који је писао сатиричну поезију у виду такозваних *мимијамба*. Када је реч о прози, у моди су тада били епиграми, а од позоришних комада комедије. Ова такозвана „нова комедија“, понајбоље исказана у Менандровим (Μένανδρος, 343-291) делима, оштро је сатирисала карактер обичног света, истичући углавном све људске мане.

Од посебног је значаја за историографију појава Полибија (Πολύβιος, око 200-120) који је 17 година провео у Риму као талац. Ту се сусретао са тадашњим значајним личностима (на пример, са римским војсковођом Сципионом који је исказивао посебну наклоност према Грцима и грчкој култури). Његова историја ставила је акценат на доба у коме је живео и зато покушава да растумачи разлоге римске супремације над Грцима. У Атини, суоченој са великим друштвеним и економским последицама, али и с укључењем у Александров комонвелт, филозофија је и даље била главна. Другим речима, овај град није ништа изгубио од своје некадашње славе и величине као културног и духовног стецишта васколиког хеленизма. Осима Платонове Академије (Ακαδημία) и Аристотеловог Ликеја (Λύκειον), постојале су и друге филозофске школе. У свима њима је преовлађивала главна нит – одређивање положаја, места и улоге човека унутар ондашњег друштва, његово суочавање са проблемима као и проналажење решења. У Зеноновој школи се први пут поставило и питање вредности и смисла нашег живота³³. Зенон из Елеје (Ζήνων ο Ελεάτης, око 490-430) је заступао идеју о безначајности живота, о потреби да је човек самом себи довољан, да треба да буде суздржан и да његов успех у животу никако не зависи од овоземљског добра. Зеноновим виђењима се супротставио Епикур (Επίκουρος, 341-270), родом са Самоса, чија се школа налазила у башти његове куће, Кепу (Κήπος), где је одржавао наставу. Епикур је био један од првих филозофа који је заступао тезу да је неопходно упознати саму природу како би се човек коначно ослободио страха од ње и како би постигао у себи психичку смиреност. У свему томе човеку помаже духовно уживање које води ка успеху и, самим тим, ка срећи.

Са систематизацијом и класификацијом знања, које је још у IV столећу пре Христа започео Аристотел, настављено је за време хеленистичког доба. Томе је значајно допринео

³³ Његова школа се налазила у такозваном *Шареном Трему* (Στοά Ποικίλη). Ова стоа се налазила на северној страни древне атинске Агоре. Због тога су и он и његови следбеници прозвани касније филозофима стоицима.

и Александров поход, будући да су га на том путу пратили и одабрани грчки научници. Тако су Грци директно стекли и нове увиде и нова знања из географије – адмирал Непарх био је први Грк који је до у детаљ описао обале Индијског океана, затим Арабије и Персијског залива поред којих је пролазио на повратку у Вавилон. Питеја из Масалије (Πυθαίας ο Μασσαλιώτης) успео је да стигне чак до јужних обала данашње Енглеске, а математичар и астроном Ератостен (Ερατοσθένης, 275-195), заснивајући се и на подацима од других истраживача и на својим истраживањима, начинио је прву карту света која је, иако несавршена са данашње тачке гледишта, пружала целокупан увид у то како је изгледао тадашњи познати свет.

Упоредо са географијом напредовала је и астрономија. Грчка сазнања су додатно обogaћена неометаним приступом у астрономска проучавања Месопотамаца. Грци су усвојили виђење да је Земља округла и да се окреће како око своје осе тако и око Сунца – ову теорију је први изнео грчки астроном Аристарх (Αρίσταρχος, 310-250) са Самоса. Математичка сазнања су унапредовала у Александрији, а нарочито за време Еуклида (Ευκλείδης, рођен око 300. пре Христа), утемељивача геометрије, који је сачинио књигу под насловом *Елементи* (Στοιχεία). Она је безмало до краја XIX столећа била једном од кључних књига из области свих најважнијих математичких сазнања. На Сицилији, у Сиракузи, у исто време деловао је први физичар, Архимед (Αρχιμήδης), а у Пергаму традицију славног Хипократа је још више уздигао лекар Гален Клаудије (Γαληνός Κλαύδιος, 128-200) који је систематизовао целокупна медицинска сазнања. У Александрији је лекар Херофил (Ηρόφιλος, 335-280) први објавио своја запажања из људске анатомије, а посебно када је реч о нервном систему и о протоку крви у организму.

Осим ових практичних наука, Грци у хеленистичком периоду нису запоставили ни техничке науке: Архимед (Αρχιμήδης, око 287-212) је, у том погледу, први искористио систем полуге да би направио ново и далеко убојито оружје, катапулт. Ни архитектура није била занемарена: подизане су велелепне грађевине чије размере и данас одузимају дах по својој величини, лепоти, изгледу и функционалности. Поново су се градиле зграде са по неколико спратова, као у древном Кнососу, са безброј раскошних орнамената и украсима и на фасадама и у самим ентеријерима. На Родосу и у Пергаму појавиле су се локалне уметничке школе чији су се утицаји ширили веома брзо по читавом Медитерану, па и много даље. Оно што их издваја јесте смиреност покрета, нежност у клесању и

приказивању људског тела у мрамору, живост израза лица и тела. Овим основним елементима придружили су се и елементи људске психе, па тако фигуре приказују реална стања (бол, тугу, радост, покрет тела ухваћен у лету...), попут скулптура Лаокоонта, богиње Нике са Самотраке, Атене и Марсије и других.

Домови богатих и имићних украшавани су по подовима мозаицима са приказима сцена из митологије или из Александровог живота, а по зидовима живописним фрескама. На локалитетима у Диону, Пели, затим на Родосу, у Александрији и другде могу се пронаћи бројни докази који потврђују да је сликарство у овом добу достигло свој највећи уметнички израз. Као нови вид занатства, али и уметничког израза, безмало пред сами крај хеленистичког периода појавило се – стакларство. Ову вештину су Грци научили од источњачких народа. Спрва су прављене мале и једноставне бочице од прозирног стакла, да би се врло брзо појавиле и оне од обојеног у којима су се чували најскупценији производи тога доба, мириси. Уједно, Грци су почели да користе стакло и као врсту уметног материјала ради украшавања других декоративних и/или употребних предмета. Слично је било и с уметничким занатством, а посебно када је реч о изради украсних предмета од злата.

Рим осваја Грчку

По окончању Другог пунског рата (218-201. пре Христа), Рим је био директно укључен у грчки свет. Како се илирска краљица Теута окренула према слабо брањеним грчким колонијама на Јадрану, Грци су се обратили за помоћ Риму. Почетни преговори са неумољивом Теутом нису дали резултате, а она, сасвим необавештена о војној моћи Рима, одбила је да забрани пиратство, правдајући га личним правом Илира. Један од делегата наговестио је да ће се Рим сâм постарати за своје грађане и све друге који траже њихову заштиту. Тако је отпочео Први илирско-римски рат који је довео до слома Теутиног краљевства и до вазалног односа грчких колонија на Јадрану према Риму који им је гарантовао политичку неутралност.

Онога тренутка када су Римљани задали одлучујући ударац Картагињанима током Трећег пунског рата и када су успели да их ослабе, задобили су репутацију највеће силе на Медитерану. Пажња римског Сената и царева усмерила се према Истоку. Прва станица на њиховом напредовању била је стара Хелада која је већ више од једног столећа доживљавала низ унутрашњих превирања на друштвеном и политичком пољу. Крајем III столећа пре Христа је Грке упозорио на надируће Римљане Агелај из Наупакта, назвавши их „облаком који се диже на Западу”. Једини који су им могли пружити ефикасан отпор били су македонски краљ Филип V и сиријски краљ Антиох IV. Римски рат са Филипом трајао је са прекидима три године (200-197) и завршен је апсолутним поразом Македонâ. На страну Римљана пришли су Етолци за време битке код места Киноскефале у Тесалији 197. године. Тако су Римљани дошли у посед великих илирских територија под македонском влашћу и избили на Хелеспонт (данашње Дарданеле). Следеће је године конзул Фламинин, победник над Македонима, прогласио на Истму независност грчких градова. Римски поход на Антиоха IV уследио је 192. и трајао пуне две године. Антиох је у Филиповом поразу видео могућност проширења граница своје државе па је зато предузео низ освајачких ратова у Тракији и Тесалији. Римљани су уз помоћ Македона, Родоса, Пергамске краљевине и Ахајске конфедерације до ногу потукли Антиохову војску код Магнесије у Малој Азији. Поражени краљ био је принуђен да прихвати неповољан мировни договор. Један од постављених услова био је да преда Риму картагинског војсковођу Ханибала који је на двору Селеукида добио уточиште. Ханибал је успео да

побегне и да се склони на двор краља Битиније, Прусија Првог, али је починио самоубиство када се суочио с опасношћу да буде изручен Римљанима.

На македонском престолу је Филипа наследио син Персеј (Περσεύς, владао 179-168) који није желео да буде римски вазал. Одмах по устоличењу започео је са припремама за збацивање туђинске власти. Планови су били издани, па је Рим послао свог војсковођу Емилија Паула (Lucius Aemilius Paulus Macedonicus, 229-160) да среди ситуацију у Македонији. У бици код Пидне поразио је Македоне 168. године, а Македонија је изгубила своју самосталност и претворена је у римску провинцију. Како се Епирско краљевство у овом рату налазило на страни Македоније, и оно је претрпело одмазду – преко 70 насеља су Римљани у налету у потпуности сравнили са земљом, а око 150.000 људи је заробљено и продато у робље. И Ахајска конфедерација била је принуђена да преда на хиљаде угледних мушкараца као заточенике који су одведени у Рим. Међу њима налазио се и историчар Полибије. Релативно примирје трајало је неких двадесетак година када се у Македонији изненада појавио Андриск (Ανδρίσκος). Он сâм тврдио је да је био Персејев син и самог себе је прозвао Филипом. Успео је да окупи око себе велики број Македона и да их добро наоружа. Рим је послао генерала Цецилија Метела (Quintus Caecilius Metellus Macedonicus, око 210– 116/115) који је лако поразио Македоне 148. године. Македонија, Епир, Тесалија и јужне области Илирије постали су после овог разрачунавања једна провинција, Македонија. Наредне године овај исти генерал потукао је и војску Ахајске конфедерације коју је предводио Критолај (Κριτόλαος) код места Скарфеје у Локриди. Тако је Рим запосео централну Грчку. Крај Ахајској конфедерацији задао је конзул Луције Мумије (Lucius Mummius Achaicus) код Леукопетре на Истму, победивши војсковођу Дијеја (Δίαίος). Пут према Коринту био је слободан: град је неко време успешно одолевао опсади, потом се предао. Мумије је потом издао две важне наредбе: да се град разори до темеља 146. године као упозорење свим Грцима да против новог господара не сме бити никаквог отпора и да се сва вредна уметничка и остала блага однесу у Рим. Тако је цела Грчка постала римска својина.

Остало је питање када ће и друге грчке територије коначно поклекнути пред Римом. Када је краљ Пергама Атал III умро 133, римском народу завештао је тестаментом своје краљевство. Изгубивши неславно слободу и самосталност 146. пре Христа, поставши грађанима другог реда, Хелени су се од тог тренутка грчевито борили да не изгубе себе и

властити идентитет у том непрегледном надирућем мору различитих утицаја и стремљења и да сачувају све своје традиције. Отуда су нужно постали подозриви, конзервативни, скептични и резервисани према свему што је долазило са римског Запада. Зато су се грчка скепса, подозрење и конзервативизам, преко потоњег источног хришћанства и Византијског царства, пренели на све остале православне народе на Балкану, па и шире, до Русије и Јерменије. Заједно са њима ишла је и промена у културном, друштвеном и политичком погледу у свим тим друштвима. На западу Европе, као обесправљени грађани Римске империје, достојни једино да буду робови задужени за образовање деце угледних патриција и богатих плебејаца, Грци су знатно утицали на промену римске културне, религијско-митолошке, образовне и политичке свести. Сви ови елементи су се, преко западног хришћанства и папског Рима, даље ширили према Западној и Северној Европи, уобличавајући тако западноевропску мисао, дух и цивилизацију.

Покоравањем Грчке хеленизам је наставио да се неометано даље развија. Атина је постала прави универзитетски град у који су долазили Римљани да би стекли целокупно образовање, а Спарта је постала својеврсна „туристичка Мека“ – посетиоци из читавог Царства су присуствовали древним обичајима, попут бруталног бичевања младића пред олтаром Артемиде. Хеленско-хеленистичко наслеђе дубоко је утицало на Римљане, поглавито на оне из виших и високих друштвених слојева. Мало је данас познато да је Цезар, прешавши Рубикон, своју чувену реченицу изрекао управо на грчком: *Ὁ κύβος ἔρριφθη!* С обзиром да га нису разумели, морао ју је одмах превести на латински: *Alea iacta est!* Први римски цар Август писао је своје мемоаре на грчком, па је због знања тог језика у источном делу Римског царства био обожаван као цар-бог, док је у Риму настојао да јасно буде дистанциран од хеленског наслеђа из чисто практичних (политичких, пре свега) разлога.